

Ч. АЙТМАТОВ

ЖӘМИЙЛА

П о в е с т ь

ҚАРАҚАЛПАҚ МӘМЛЕКЕТ БАСПАСЫ
НӨКИС – 1962

Хәрдайым мен бир жаққа сапарға шығарда усы әпиұайы ағаш рамкаға салынған шағынырақ сүүреттиң алдына келип тураман. Мине, ертең де аўылға жүрмекшимен. Сүүреттен қандайда бир сәтли сапар тилегендей, көпке шекем көз алмайман.

Усы ўақытқа шекем мен бул сүүретти ҳеш бир көргизбеге де бергеним жоқ. Керек десе аўылдан келген туўысқанларымның көзинен де тасалап жасырып қояман. Кеўлиңиз басқа жаққа кетип жүрмесин, «көз тийер» деп қорқатуғындай бул сүүрет айтарлықтай болмаған менен оншама сықылсыз да емес. Оған сыйынғандай, айрықша салынған дөренди де емес. Оның бетине түсирилген жер келбети қандай қарапайым болса сүүрет те сондай әпиұайы.

Сүүреттен гүзги сурғылт аспанның бир шети ғана көринеди. Самал буўдақ-буўдақ булты алыста мунарланып көринген зәўлим таў төбелериниң үсти менен айдап баратыр. Оннан берилеўдеги көринисте сарғыш дөңип атырған кең дала менен шалқар дәрья көринеди. Еки жағы ғаз қатара дизилскен қамыслар, жаўыннан кейин бети тобарсыған қара

жолда қатар жүрген еки жолаушының ийрен-леген излери шубатылып жатыр. Жолаушылар жақынлаған сайын олардың излери жерге анығырақ түсип, излери енди бир-еки адым атса, рамканың сыртына атлап шығып кетип қалатуғындай сезиледи. Айтпашақ, жолаушының биреуі... Бирақ мен асықпайман. Сөз басынан баслайын.

Буның өзи кешеги балалық ўақытларында болған ўақыя еди. Ұатандарлық урыстың үшінши жылға қарай аяқ басып, Курск, Орел қапталындағы үлкен урыстың жүрип атырған гези еди. Ол ўақытта биз жаңа жетилип киятырған жас балалар колхозда арба айдап, егин суўғарып, шөп шаўып, урыс майданында гүресип атырған әкелеримиз бенен ағаларымыздың аўыр жүги мойынымызға жүкленген еди.

Әсиресе, орақтың ўақты келгенде хәпте бойына үйди көрмей күни-түни қырманның басында, болмаса дән қабыллайтуғын станцияда ямаса жолда жүретуғын едик.

Минне, солай етип саратанның қақсаған ысысында, даладағы бийдай орақтың қызғын күнлериннің биринде, станцияға қатнап жүрип, көптен берли үйди көрмей, барып кетейин деп салт арбамды жолдан аўылға қарай бурдым.

Биз әўел бастан еки үй бирге турамыз. Бийиклиги үш гез, дийўалы мықлап салынған, өткел тәрептеги төбешикте турған баў бақшалы қоралары бар үй бизники. Мен үлкен үйдин баласыман. Ағаларым урыста — көптен берли хабар жоқ, екеуи де үйленбеген. Қартайған әкем ағаш устасы. Колхоздың хәзирги жүрип

турған арбаларының барлығы да сол кисинин қолынан шыққан. Ол хәр күн сайын таң намазын оқып, устаханасына кетеди, күн бата үйге келеди.

Үйде апам менен қарындасым ғана қалады.

Кишкене үйде бизиң тууысқанларымыз турады. Жақын дегеним арамыз еки-үш ата болса да, олар менен әзел бастан малымыз да, жанымыз да бир. Арғы аталарымыз бирге көшип, бирге қоныс басып жүдә татыў өмир сүрген, солардын дәстүри менен бизде арамызды алыслатпай, бир биримизден, қол үзген емеспиз. Қолхоз уйымластырылғанда әкелеримиз қора-қопсыларды бир жерден салған. Тек бизлер ғана емес, еки суўдың арасындағы Арал көшесинин отырықлы адамлары да бир атаның балалары. Келе-келе кишкене үйдиң ийеси көз жумып, артында ҳаялы менен еки жас баласы қалады. Ескиден қалған дәстүр бойынша ағайин-туўғанлары жесирдиң басын байлап қояйық деп, оны жақын тууысқан болып есапланған мениң әкеме некеlestирген. Ол үй өз алдына шаңарақ саналып, малы, хәўлиси бөлек болғаны менен шынында бир хожалық болып есапланатуғын едик. Ол үйдиң де еки баласы әскерликке кетти. Улкенн —Садық үйлениўден-ақ кетти. Олардан «урыстамыз» деген хат анда-санда келип турады. Кишкене үйде кишкене апам менен оның келини ғана қалды. Ол екеўи де азаннан кешке дейин колхозда. Кишкене апамды аўылдағылар талапкер, бир тынбайды деп атайтуғын еди. Оның дүньяда теңлеси жоқ — қарапайым, қызық адам. Бригадир менен ҳеш бир жақ жарыстырып, қарсыласпай жумсаған жағына

барып, жас ҳаяллар менен бирге жап-салма да қазады, егин де суўғарады, әйтеўир қолынан кетпени түспейди. Келини Жәмийланы да қудай өзине минәсип етип билип бергендей. ол да жұмысқа ғайратлы, мықлы келиншек. Бирақ, минези енесинен сәл басқашарақ.

Жәмийла жеңгемди мен ықласым менен жақсы көрстуғын едим. Бир жағы жеңгем болса, екінші жағынан қарағанда ол меннен азырақ үлкенлиги болмаса құрдасым сыяқлы еди. Ол да мени кишкене бала деп инисиндей еркелетеді.

Сөйтіп екі үйдің барлық машқаласы апам менен қарындасымның мойнында. Қарындасым ол ұақлары тулымшағы салбырап ойнап жүрген кишкене қыз еди. Сол ұақлары, садағасы кетейиннің апамға жәрдемлескенін, минезинің жатықлығын мен өмір бойы ұмытпаспан. Екі үйдің қозы-ылағын баққан да, тезек теріп отып әкелетуғын да, балаларына хабар-атар жоқ, апамның қайғы-муңын жеңілдететуғын да сол еди. Екі үйиміздің ауыз біршилігін де, берекетін де сақлап, кәтқудасы болып атанып кеткен, жасында үлкен аталарымыздың тәрбиясының шет-жебирин көріп қалған апам олардың әрұағын сыйлап, сенки-менки деместен екі үйге әдил басшылық еткенліктен, ауылдағы бұрынғы қаплықөйлек болып өскен бәйбишелердің бири болып аталатуғын еди. Бизге тийисли қандай да бир ис болмасын, бәрін де апам шешеди. Әкемді үйдің ийесі екен деп хешким де елеген емес. «Әй, сен устаға бармай-ақ қой оның өз әсбапларынан басқа хеш нәрсе менен де иси жоқ. Олардың екі үйін теңдей бийлеген

—бәйбишеси бар, соған барың», — дейтуғын еди аўылласлары.

Дурысын айтқанда менде жаслығыма қарамастан анаў-мынаў жұмысларға кирисип кететуғын едим. Өйткени, үлкен әжәгаларым әскерге кетип, еки үйдиң бел байлар жигити деп еркелеткенине мен әлле қандай болып, өзимди ересек сезетуғын едим. Бул апама унайтуғын еди. Себеби, ол мени пысық болсын, тирише болып өссин, әкесине усап ағаш шапқаннан басқаны билмей жүрмесин, турмыстың ашшы-душшысына көнсин, деп ойлайтуғын еди.

Мен арбаны шарбақтың көлеңкесине туўарғанымда, қораның ишинде бизиң бригадир Оразмет, балдағын қанжығасына байлап алып, апам менен қандайда бир нәрсеге кегирдеклесип айтысып атыр екен. Жақынлап келгенимде апамның даўысы анық еситилди; — Сизлердин ондайларыңа бармайды, ол! Қудайдан қорықсаңызлар ғой! Нашар адам қашан арба айдап еди. Қой, айнанайың, келинимди арбаңа жолата гөрме. Онысыз да жалғызлықтың азабын шегип, еки үйдиң шаруасынан басымды көтерип ала алмай жүрмен. Қала берсе белиме шаншыў тийип, бир хәптеден берли майрылып анаў жүүерилердиң де түбин домбықлай алмай атырман! — деп, сала қулаш етип орағын жаўлығының салбыраған ушын апам әдетинше қайта-қайта омыраўлығына қыстыра берди.

Ал, Оразмет болса арқасы қурысқандай шалқая берип;

—Сизлер түсинесизлер ме, баяғыдай мениң төрт мүшем саў болып, қолымнан ис келсе,

өзим-ақ қаптарды арбаға ылақтырып жиберіп, заўлатып айдап жүре бермеймен бе? Илаж жоқ. Жас келиншеклерге арба айдамайың деп атырғанда, мынау сиз келісім берген келиннің жолын тосып, бетін қақпалайсыз. Бүйтетуғын болсаңыз план орынланбайды. Урыстағы солдаттарға жиберетуғын дәнди тоқтатып атырсызлар деп, мына жақтан үлкенлер столды урса, ал сизлер қара басларының ғамын ойлайсызлар. Жағдайды түсінсеңіздер болмай ма!

Ұа анадай жерде қамшыны сүйретіп киятырған мени көрген бригадир, әлле қандай бир ой тапқандай қуғаньп кетти.

— Егер келинніңізге тентек арбакешлер анау-мынау айтып жүрер деп қәуіпсінсеңіз, қасында мынау қәйінсін бар ғой, солай емес пе? — деди ол мени көрсетіп. — Бул инішек жеңгесине биреуди жақын жууытшақ түе, көзинің қыйығын да салдырмайды. Оның ушын қәтиржам болыңыз. Сейит хәзир азамат болды. Биизің жаньмызды сақлап турған да усы балалар, садағасы кетейінлер...

— Әй, тентиреген гезендем... Шашың өсип, азып кетіпсең ғой, сен. Анау әкеси құрғырдың баланын шашын алып беріуге де қолы тиймейди. Әке емиш...

— Олай болса, бүгин шашын алдырып кемпир-ғаррының қойнында жатып кетсін, — деп Оразмет апамды құрғақ қууатлап қойды, — Сейит иним, бүгин үйінде қонып, атларыңа қара, демін алсын. Ал, ертең Жәмийлаға арба береміз. Жеңгенди топарыңа қосып ал, өзің бас бол. Бәйбише қорықпай-ақ қойыңыз, Сейит турғанда оның үстине, анау жаңадан

табылған Дәниярды қосып берейін; өзиніз билесіз ғой оның адамға зыяны жоқ, бийшара... Үш арба өз алдына бір бригада болып, станцияға қатнай берсин. Басқаларды булардың жанына қоспай-ақ қояйын. Ал, Сейит, сен не дейсең, бұған? Апаң болса Жәмийлаға арба айдатайық десек көнбейди, сөзимизди өре бастырғысы келмейди, иним-ау, өзин-ақ айта қойса.

Бір жағынан бригадир мениң мақтауымды жеткеріп, екінші жағынан ол менен ақыл сорап атырғанға, оның үстине женгем жанымда арба айдап жүрсе, қандай тамаша болар еди деген қыял менен апама;

— Арбаны айдасын, не оны қасқыр жей ме? — дедім үлкен арбакешлердей шырт еткизіп бір түкіріп, қамшымды сүйретіп, жай ғана адым таслап жөниме жүре бердим.

— Көрдің бе буны! Қасқырды көрсетермен саған. Қой қарағым, сен нени билесең! — деди апам маған ашыұланып.

— Хә, неге билмейди, Еки үйдің дырдай жигити емес пе? — деди Оразмет. Жаңа айтқанға ийіп киятырғанда, қайтадан айнып кетеме деп қорыққан Оразметтің аузына буннан басқа сөз де түспеген еди.

— Хә, құдайым, усы тырнақтай нәрсемізге жүрим бере гөр... Азамат болған орган қолдай жигитлериміздің қаяқта екени белгисіз. Гөне журтта қалғандай собырайып жалғыз қалдық ғой...

Буннан басқа айтқан апамның сөзин еситкенім жоқ. Тамның мүйешин қамшы менен бір тартып, тулымшағы салбыраған, кишкене қолы менен тезек жайып жүрген, маған қуға-

ныш пенен күле шырайланып қараған қарындасыма да оншама нәзер аудармастан, қолымды жуып, екі қолтығыма сүрттім де, тез үйге кирип, хә дегенше үлкен бір кесе айранды симирип алдым. Ал, екіншисін терезениң алдына апарып, нан туұрап жедим. Есиқтин алдында апам менен Оразмет еле сөйлесип тур. Бирақ бул сапары олар жай пақыр-пухарашылық айтысып турған тәризли еди. Апам болса олпы-солпы тигилген қөйлегиниң жеңи менен көзин сүртип, кеўлин аўлап атырған Оразметке басын ийзеп, булдырлаған көзин хабарсыз кеткен балалары көринетуғындай-ақ алысларға жуўыртады. Бул турғанына қарағанда, апам Жәмийланың арба айдаўына келесим берген сыяқлы. Ал, Оразмет болса, апам ырыйза болғандай жорға байталының сауырсына қамшысы менен бир тартып жиберди де, қорадан шығып кетти.

Ол ўақытлары бул истиң не менен аяқланатуғыны, апамның да, мениң де ойымда жоқ еди.

* * *

Жәмийланың қос ат жеккен арбаны айдай алатуғынына мен гүманланғаным жоқ. Себеби ол жасынан-ақ жылқыға үйренген, таўдағы Бақайыр аўылындағы жылқышының қызы еди. Ал, бизиң Садық та жылқышы болып жүрип, жайлаўдағы шарўалардың тойында қыз қуўыўда Жәмийлаға жете алмай қалғанына намысланып, оны алып қашып келгенин еситкен едим. Олай емес, екеўи бирин-бири сүйгенликтен қосылды десип те жүрди жеңгелери. Не болса да екеўи үш-төрт

ай бирге турғаннан кейін Садықты әскерлікке алып кеткен. Билмеймен, бәлкім жаслайынан әкеси менен бирге ой қырда жылқы айдап, атқа миніп үйренгенліктен өр көкірек болып өскен бе, әлле жалғыз қыз болғанлықтан ба, әйтеуір Жәмийланың жүрис-турысында қандайда бір ғайраттылық, еркек адамға тән минезі бар еді. Хәр бір нәрсеге де шалтлық пенен кирисіп, басқа келиншектердей басым аұырды, белім деуді билмейтуғын еді. Оннан кейін биреуге қақысын жибермейтуғын өжет, айтысқан адамнан қайтпай, тартысқан адам менен тартысып, айтысқан менен айтысып, ол олма тап бір еки ирет өзі қатарлы хаялдар менен жулысқанын да көрдім. Жақын жууық женгейлердің «әй, буның өзі зикенлеген қандай келин! Есик пенен төрдің көргенине бір күн болмай атырып, тили менен қууырып баратыр ғой! — дегенлерине апам; — «Мейли, — деп оны жақлайтуғын еді. — Келиниміз усындай тик. өр... Адамның ашық болғаны жақсы. Сумлықтың бәри ишинен тынғанлардан шығады».

Әкем менен апам болса, Жәмийлаға атаанасы иретінде қағып-силикпей-ақ, жай ғана айтып түсиндирип, шын ықласлары менен еркелетіп; — «Қудайым өзине инсап берсин, аяғын шалыс басып, кийеуиннің көзине шөп салмаса болғаны», — деп қоятуғын еді. Бағып-жағып камалға келтирген төрт азаматты әскерлікке жибергенге ме, ямаса еки үйдін ортасында қолға услап қалған жалғыз келиннің кеуилин қалдырғысы келмей ме билмей мен, мен апам таңланатуғын едім. Апам болса минезі қатал, өз айтқанын орынлатпай

қоймайтуғын адам еди. Эзелден киятырған салт-сананы бузбай хәр жылы жаздың шығысы менен ол әкемнің өзи сүйегин ислеген алты қанат ақ отауды қораның ишине тигип, түтін-түтетип ыслайтуғын еди. Эзел бастан еки үйди бийлеп-төслеуге үйренген апам, бизиң барлығымызды да қатты ушлап, өз айтқанынан шығармайтуғын еди. Ал, Жәмийла келгеннен берли бизиң бәримизден де айырылып туратуғын болды. Дурыс ол ежелеринен ийбенип, оларды жақсы сыйлайтуғын еди. Бирақ, ол ауылдағы басқа ҳаяллардай үнсиз, басын төмен салып ямаса терис қарап турып гүнкилдемейди, айтажақ сөзин тартынбастан айтып, кеўлиндегисин жасырмайды. Жөн болса, апам оны көбисинше мақуллайды. Бирақ, ол сонда да гәптиң тоқ етер жерин басқаға бермей өзи айтады. Мениң ойымша, апам оның минезиниң өрлигин әдиллилигин өзине жақыш көрип келешекте оны еки үйдің басын қосатуғын, от басының ырысқысын, берекетин сақлайтуғын күшли орынбасары иретинде қалдырып кетейин деп ойлаған шығар.

—Қайнаға, шүкир, тамыры берик, құрғын жердесең балам. Ол да болса сениң бахытың шығар, буны есинде сақла. Қудайым тилегиңди көктен берип, излегениң аяғыңның астынан табылса, үйинде берекет болса, ҳаялға эннаң басқа не керек. Жыйған тергенди биз, кем пир-ғарры гөримизге арқалап кетпеймиз. Қәдириңди кетирмей, сыйласығыңды сақласаң — бахыт деген сол, балам! — деп ескертетуғын еди.

Бирақ кемпирлерди сәл-пәл қыйналдыратуғын нәрсе бар еди; ол да болса, Жәмийланың

бала сыяқлы жеңилтек, ақ көкиреклиги. Гейпара ұақытлары ҳеш бир себепсиз-ақ ол енелерине келип еркелейди я болмаса шықылықлап күледі, жас қызлардай салмадан секирип өтип, қораға жууырып киреди, гей ұақлары ыңылдап қосық айтып жүреді. Енелери болса Жәмийланың бул әдетин сөз етип, оннан кейин; — «Бала ғой, бара-бара жөнлесип кетер» деп қоятуғын еді.

Ал, хәммесинен бетер маған жеңгемнің усы әдети унайтуғын еді. Екеуимиз айқасып ойнаймыз, гей ұақытлары биримизди-биримиз қууалап жүретуғын да едик.

Жәмийла сунғақ бойлы, қыпша белли еді. Еки өңирине сыймай төгилген қойыу шашын қолы менен тутамлап, ақ орамалды маңлайына қыйқашлау етип байлап, қызыл шырайлыдан келген жүзине ақ орамал айрықша түс берип, жасарып туратуғын еді. Жәмийла күле қойса, оның қап қара мийиздей қара көзлеринде денсаулықтың, жаслық арнасынан асып тасқан күши елес береді. Ауыл арасындағы жигитлердің, әсиресе, урыстан қайтып келгенлердің Жәмийлаға қызығып, бир сөз айтпай өткенлерин мен ҳеш қашан көрмедім. Қайта жеңгем олар менен ҳәзиллесе беретуғын еді. Бирақ, шеннен тысқары шығып кетиушилерди жанына көп жақынлатпайтуғын еді. Солай болса да, мен жеңгемди қызғанып тийисип атырған «бузақыларға» қыр көрсетейин дегендей; Абайла, мен оның қәйниси боламан. Қорғайтуғын ҳешкими жоқ екен деп, көп аса қыйсаңлай берме», — деуді билдиргим келип, олардың сөзин бөлип, ойын-күлки менен күлип, ең ақырында сүзеген текедей кө-

зимди алартып, қабағымның асты менен қарайман. «Хаў, мына жаман қайтеди, жеңге усыныкиме деймен?» — деп жигитлер күлгенде, құдай биледи, мениң бетим оттай жанып, бойымды ашыў кернеп, көзиме жас келеди. Мени түсинген жеңгем, қуўанышлы күлкисин зорға дегенде тоқтатып, маған жымыя қарап;—«Мениң қайним менен жұмысларың болмасын, жеңге деген жерде жатыр ма? Жүр кеттик», — деп оларды оңнан бстер қызықтырып, мениң менен қатара киятырған, өзише ырайза болып па ямаса ызаланып па— билмеймен, әйтеўир үнсиз ғана күлимсирейди. Болмаса оған; «Жеңгесине қарайды дегенге, усылай етесен бе, «кишкене бала?» Қызықсаң аў өзин. сгер кеўилим бузылса мың жеринен қорға, мен шымшық емеспен», — деген ой келеме оған? Ал, мен де айыплы киcидей үндемеймен. Бирақ, жеңгем азырақтан кейин жадырап сала береди. «Уәй, кишкене бала қызықсаң-аў өзиң! — деп мени баўырына қысып, маңлайымнан сүйеди. Дурьсын айтқанда, мен жеңгемди журттың хәммесинен қызғанамаң, оның шырайлылығы менен өзиниң еркин, минезиниң кеңлиги мениң жүрегимди қуўанышқа бөлеп, геўдемди мақтанышқа толтыратуғын еди. Не себепли екенни билмеймен, бизлер жүдә жақын, биринен-бири сыр жасырмайтуғын құрдаслардай едик.

Ол ўақытлары аўылда еркеклер аз еди. Сонлықтан гейпара өр көкирек, қумарпаз жигитлер өзлерин «жердиң киндиги» санап, ҳаялды жерде жатқан елеспесиз нәрседей көретуғын еди. Бир күни шөп шаўып жүргенимизде, жөнсиз ыржаңлап, айтқаным зая кетпейди

дегенлердің бири бизің туұысқанымыз Осман тийісе бергенликтен, Жәмийла оның жеркенишли қолын силкип таслады да, көлеңкеде жатырған жеринен ушып турып;

— Кетсең армаған! — деди оннан сырт айланып, сизлердің қолларыңыздан хәңгиликтен басқа не келмекши!

Гүдинің қасында еки аяғын еки жаққа жиберіп жанбаслап жатырған Осман силекейленген домбық ернин қыйсайтып;

— Көрдіңбе буны, аұзы етке жетпей атырып пышық сасық дейди... Мурныңызды шыйырмай-ақ қойыңыз! Қырсықлана беріп не қыласан, көзің қарауытып өлейін деп жүрсең ғой...

Жәмийла жалт қарап;

— Өлсем өліп жүрген шығарман — қудайдың басқа салғаны! Маңлайымызға жазғаны усы болса не қыламыз. Сен ақмақ, оның неси не күлесең, не деп табалайсаң. Көзім қарауытпақ түе, дұньядан тақ өтсем де, сен қусаған симилтирге түкирмеймен де. Ақмақсаң, баяғыдай тынышлық заман болса, көрер едим усындай дегениңди.

— Усылай айтаман да! Урыстың кесиринен қамшының зәхәрине суұғарылмай қутырып жүрсең ғой. — Осман көзін сығырайтып ернин тислеп, тамсанды. — Әттең, мениң қатыным болғанда ма... Тырсыйған емшеклеринди езип, тырдай жалаңашласам, астымда жатып ағажанлар едиң...

Еринлери дирилдеген Жәмийла жаман көзі менен «усыған сөзимди қор етип, не қыламан» — дегендей пишин менен «Тфу!» деп, Осман жаққа қарай жийиркенишли бир тү-

кирип, жерде жатырған темир жабасын ийни-не салды да, үндеместен тез ғана жүріп кетті. Мен олардан арамыз оншама қашық болмаған жерде арбадан от түсіріп атыр, едим Жәмийла мени көре сала, жалт беріп бурылып кетті. Жеңгем усы ұақыттағы менің қандай жағдайда екенімди билди. Сөз оған емес, маған тийгендсі, менің қаным қайнап намысым келди; «Ондайларға неге жақынлайсаң, олар менен неге сөйлесесең?» — деп ишимнен жеңгеме жаным ашып кейіп турдым.

Усы күни кешке шекем Жәмийланың қабағы қарыс жабылып, бұрынғы күле шырай берген күлкисі тыйылып, қешкімге тис жарып үндемеді. Мен арбаны гүдшектің қасына айдап келгенде, ол мени сөйлетпеу үшін жұмысқа жүдә беріліп кірсіп кетті. Үлкен бір пәттеге темир жабасын суғып жиберіп, бетін көлегейлеуі менен пәттеши жоқары көтеріп, бос арбаға үсти-үстине ата берді. Анадай жерге барып артыма қарағанымда, жеңгем жабасына сүйеніп, сәл-пәл терең ойға шүміп, қайтадан жұмысқа кірсіп кетті.

Кешке таман ең кейінгі арбаға от тийеп атырғанымызда, уясына кириуіге жақынлаған күнге қадала қарап тұрған Жәмийланы көзім шалып қалды. Қазақтың алыстағы боз тақыр даласында жағылған тандырдың аұзындай шарпып, жер бетіне қараңғылық пердесін түсіріп, аспандағы ұлбиреген ақша бултларды қызыл гүлли түске бояп, кем-кемнен уясына қарай шөгип баратырған күнге Жәмийла көзін қолы менен көлегейлеп, муңая күлімсіреуі менен қарап қалыпты. Бағанадан берлі

қарыс жабылған қабағы хәзир жазылып, жүзінде қуаныш оты ойнайды.

Буннан кейін ол менің бағанағы айталмаған, бірақта еле де жүрегімди өртеп, ишимди жандырып турған: «ондайларға неге жақынлайсаң, олар менен неге сөйлесесен?» — деген иренишли сорауыма жууап бергиси келгендей:

— Сен жаңағыны ойыңа алмай-ақ қой, кішкене бала, — деди Жәмийла. — Усы Османлар да адам ба? Көпек не, ол не...—деп Жәмийла гилт тоқтады хәм батқан күннің көмески қызыл сәулесине ойлы көз бенен қарап турып, өзинен-өзи гүбірленди.

— Ондайлар адам жанына қалай түсинсин. Бундай сезім жүректің терең түбинде жатады ғой. Қудай билсин, ондай еркеклер дүньяда жоқ та шығар...

Мен арбаны өйтемен-бүйтемен дегенше Жәмийла анадай жерде ислеп атырған хаяллардың қасына барып қалыпты. Оларға бир қызықлы нәрсе тууралы айтып, өзи тамашасына қарап жүр. Ойында бағанағыдан дым да қалмаған, жүдә қуанышлы. Күннің шырайлана батқанына ма я болмаса жумысты дийдилеген жерден шығарғанына ырыйза болды ма, билмеймен, әйтеуір Жәмийланың кеуилиннің көтеринкилиги маған жүдә қуунақ көринди. Отты келистирип тийеген арбаның үстинде отырып бир қамтым оттан қолына алып, қушағын кере жайып, шалтлық пенен алға қарай жууырып баратырған Жәмийланы көргенимде, менің де кеуилим көтерілип сала берди. «Хәй, сол Османның сөзин сөз деп!»—Хәйит жаныуар шүү! —деп мен де атларымды тезирек айдадым.

Бригадир Оразметтин руқсаты менен ол күни мен шашымды алдырып кетейин деп ағамды күтип қалдым. Ал, ағам келгенше Садық ағама хат жаздым.

Бизинше хат жазыўдың өз алдына бир салты болатуғын еди. Әскердеги ағаларымыз хатты хәмме ўақытта ағамның атына жиберетуғын еди. Ал, почта оны апамның қолына тапсыратуғын еди. Келген хатларды оқып берийў хәм жууап жазыў мениң мишметим. Хатта не жазылатуғынын мен күннен бурып-ақ билетуғын едим. Себеби, олардың хәрқайсысы бир-бирине егиз қозыдай уқсас болады. Садық хат жазғанда бисмилләсін: «Аманлық хаттан» баслап, ал хә дегеннен «Алыстағы Таластын әтир ийнсли —салқын ҳаўасында өмир сүриўши жаннан артық көриўши әкемиз Жоллыбайға»,—деп оннан кейин апамды хәм басқаларымызды өз гезеги менен дизбеклеп кетеди. Үй-ишиниң аманлығынан кейин ағайин-туўғанларымыздың аман тўўеллигин сорап, ең кейинде: Және де ҳаялым Жәмийла аман ба? деп Жәмийланы сөздиң арасында сорап өтетуғын еди. Ата менен ана, туўысқанлар турғанда ҳаялын алды менен сөз етип хатты оның атағына жазыўды —тек ғана Садық емес, өзин еркекпен дегенлердиң бәри де өзлерине ылайық көрмейтуғын еди. Бирақ, бизлер усындай хатқа да ырайызамыз. Ауыл адамларының түсинигинше буның өзи салт санаға айланып кеткен нәрсе. Хатты бир емес, еки-үш рет оқытып еситкеннен кейин апам оны қайтадан үш бүклеп кисесине салып қояды.

Хә-ә, дуғадай қутлы хатларыңнан айнана-йынлар!—дейди көзине жас алып—хә дегеннен ата-ана дейди. Бизлерди қойып, өзлеринди қудай сақласа болғаны, бизлер не... үйдемиз ғой... «Мен аманман» деп бир ауыз сөз жазсаңызлар да, сол да бизге үлкен ғәнийбет...—деп ол буннан кейин де хатқа бираз телмирип қарап отырады да, оны сандықтағы хат салғыш қалтасына салып қояды. Ал, егерде усы ўақытлары Жәмийла да үйде бола ғойса ол да хатты ишинен бир ирет оқып шығады. Хәр ўақытта хат қолына тийиси менен оның бети гүреңленип, қаплығып дем алып, асығыс оқыи бастайды. Ал узақ жазылған хаттың аяғына жақынлаған сайын, өңи кем-кемнен қуўарып, түнерген қаслары бир жерге жыйнала бастайды. Гейпара ўақытлары ақырына шекем оқымай, Жәмийла үндеместен хатты ўақытша қарызға алғандай, қабағын үйиўи менен енесине қайтып береді.

Хат салатуғын қалтаны сандыққа салып атырып, келиниң бозарып кеткенін байқаған апам, оны жигерлендирмекши болып.

— Аманлық хабары келгенге қуўанбай, балам, қайта шалғаяқлай береді екенсең. Ямаса әскерге кеткен жалғыз сениң күйеўиң бе? «Көп пенен көрген уллы той» деген... қудай қосқан ярын ким сағынбайды, сағынсаң да ишиңде тұрсын, ишиңде сақла...

Жәмийла үндемейди. Қапалана қарап: «Сиз хешнәрсеге түсинбей айта береді екен-сиз!»—дегендей болады.

Садық ағамның жазған хаты бул иретте де Саратов қаласынан келипти. Ол госпитальда жатырыпты. Қудай қәлесе гүзге салым барып

қаларман деп жазыпты. Буннан бұрынлары да бизлер усындай хабарлар алып қууанып қалысатуғын едик.

Ағам жұмыстан келиуден шашымды тез қырып таслады. Мен үйге қонбай, атларды бедеге бос жиберіп, күндеги әдетім бойынша қырманның басына барып жаттым. Басқармалар малды бедеге жайдырмайтуғын еди. Бірақ, мен атларым жарамлы болсын деп, сайдағы жонышқалыққа апарып түнде тусап жиберетуғын едим. Оны хешким билмейтуғын еди. Арбаны қырманның басына апарып қойсам, мен ийелеп жүрген сайда тусаулы төрт ат жайылып жүр екен. Ашыуым келип атларды алысқа асырып салайын деп ойладым. Анықлап қарасам, бригадир айтқан еки аттың Дәниярдики екенін билдим. Ертеңнен баслап бәримиз бирге станцияға қатнаймыз ғой; деген ой менен, атларға тиймей қырманға қайтып келдим. Жатайын деп сабанға келсем, Дәнияр да усы жерде екен. Арбаның мергенек гүпшеклерин кешки жарықта жаңа ғана майлап болып, бурандаларын салып атыр екен.

— Дәнияр аға сайдағы атлар сизики ме? — дедім. Ол бурыла беріп маған қарады.

— Екеуи меники.

— Басқалары ше?

— Анау Жәмийла дейме... сол келиншектики. Ол сениң жеңгең бе?

— Жеңгем.

— Бүгин ақшам бағып бересең деп, бригадирдің өзи таслап кетти.

«Хе, жаңағы атларды айдап жибермегеним жақсы болған екен» — деп ойладым ишимен.

Түн болып, таудан ескен өлпең самал тынды. Қырман басы да тынышлық құшағына енди. Мен жатырған сабанға келип Дәнияр да жатты. Бірақ, бір аздан кейін ол орнынан турды да, сылдырап суу аққан терең сайдың тик жағасына барып турды. Ол, турған жерінде еки қолын артына қаусыра услап, басын сәл ғана бір жағына қыйсайтып, табжылмай тура берди. Айдың геүгимленген жумсақ жақтысында Дәниярдың артынан қарасаң, денесі тастан қашау менен қашаған сұлдер тәризли қарауытып көринеди. Мүлгиген түнги тынышлықты бузып, усы ұақытта ғайыптан бір күш алғанда, жолында гезлескен тасларға урынып-сайда гүрилдеген суудың сарқырағаны, я болмаса басқа бір қулаққа емески-емески еситилетуғын сести тыңлағандай Дәнияр орнынан қозғалмайды.

«Қәдмгн әдетинше және суудың жағасында жатайын деп ойлаған екен ғой!»—деп күлип қойдым ншимнен.

Дәнияр бизиң аўылға жақында ғана пайда болды. От орыу жана басланған ұақытта, әскерден бір жаралы жигит қайтып келди деген хабарды аўылдан жууырып келген бір бала айтып берди. Бірақ, оның ким екенін баланың өзи де билмеди. Аўыл да белгилн ғой: биреу әскерден қайтып келипти дегенди есите ғойса, тайлы таяғы қалмай, дийдарласуға баратуғыны. Ал, бул сапары келгеннің аты-жөни белгисиз болып, от орып атырғанлар оннан бетер абыржыға түсип шуўласып қалды.

Сөйтип, ол ким екен? Қимнің баласы? Бизиң пәленше болып жүрмесин? Бизиң төленше болып шықпасын? — деп ғалауыт салған

орақшылардың бір қатары аўылға жуўырып барып қайтып та келди.

Негизинне келгенде Дәнияр бизиң аўылдан екен. Аўыл адамларының айтыўына қарағанда, ол жаслайынан жетим қалып, оннан кейин ҳәрқимшиң қолында жүрип, бир күнлери Шақмақтағы қазақ дайыларыникине кетип, сол кеткенинен артында излер, жаны ашыйтуғын жақын туўысқаны жоқ, елдиң есинен шығып умытылып қалған. Аўылдан кеткеннен соңғы өмири туўралы Дәнияр шешилисип, айтарлықтай ҳеш нәрсе айтпапты. Ал, ҳәзир ойлап қарасам, оның көрмеген азабы, кеширмеген қыйыншылығы жоқ болса керек.

Сүйенетуғын таўы жоқ, тырнақтай баланы тәғдийир бир жерден екінши жерге қарай айдап, талай нәрселерге дуўшар етеди. Дәнияр көп ўақытларға дейин Шақмақтың қақсаған ыссы даласында қой бағады. Буўыны қатып, белни бекигеннен кейин адамның аяғы тиймеген шөлистанда канал қазыўға қатнасып, ол жерде жаңа құралған пахташылық совхозларында пахта егип, егин суўғарып, оннан Ташкенттиң қапталындағы Ангрендеги көмир шығатуғын шахталарда жумыс ислейди. Сол жерде ислеп жүргенде әскерликке кеткен.

Не болса да, көз көргенлер оның қайтып келгенине ырайза болып: «Бийшара, дуз несиїбеси бар екен, көрдиң бе туўған жерине айланып келиўин. Сонша жыл шетте жүрсе де, өз тилимизди умытпапты, тек ғана азлап қазақша қосады» — десип олар өз ырайзашылығын айтысып атыр.

«Тулпар айналып үйирин табады. Туўған жер ел-журт деген аңсат па? Келгенине қудай

атынан ырыйза. Мына германды жеңип, тынышлық орнаса, сен де халық қатарында түтин түтетип, үбирли-шүбирли боларсаң!» — деген ғаррылар Дәниярдың жети атасынан берман қарай сорастырып отырып, оның қайсы урыудан аұылдағы жақынының ким екенін де тауып берди. Енди аұыл адамлары; «Жанадан табылған туұысқанамыз Дәнияр» дейтуғын болды.

Арадан көп ұақыт өтпей-ақ бир күни шийнелин ийнинне салып, сол аяғын сылтып басқан, узын бойлы, мойны соррыйған биреуди бригадир Оразмет ертип келди. Жорға бийесин адымлатып бастырған Оразметтиң жанында жаңағы узын бойлы адам, салмағын саұ аяғына салып, аршынлай басып, қалыспай теңдей киятыр.

Биз, от оратуғын машина айдап атырған балалар, Дәниярды биринши рет көрдик. Ол ұақытта майып аяғының жарасы питпегенликтен, шалғыға жарамай, бизлер менен машина айдады. Ырасын айтайын, бизлер оны оншама жақтыра қойғанамыз жоқ. Себеби Дәнияр адам менен көп сөйлеспейтуғын еди. Сөйлескен менен де басқа бир, өзине ғана белгили ойларды ойлағандай, адамға туұры қарап тұрса да кеули басқа жақта екени сезилип тұратуғын еди. Ол өзінше әлле қандай бир қыялға батқан, мениреу адамдай жүреди. Оның усы әдетин байқаған адамдар; «Байғустын урыстан еси кетип қалған шығар» — десип те жүрди. Бирақ Дәниярдың усы минези, ҳәрекеті оның шаққан ислегенине, шалт жүрис-турысына дым байланыспайды. Сыртынан қарап

турсаң, минези жайдары сөзге шешен ғой деп ойлайсаң. Ямаса жетимликтің ауыр азабы, турмыстың ауыр қыспағы тез ислеўге көп сөйлемей сырын ишине түйіп услаўға үйреткен бе? Бәлким солай да шығар.

Оның бойына жарасқан жүзлери ҳәр ўақытта да муцлы көзinnen шаршағанлықтың белгиси көринип турады. Адамға қараса салмақлы, ойлы қарайды. Оның жүзин өзгертип, ҳәрекетке келтирип турған —иймек қасы. Гейде ол бирнәрсе еситкендей гилт тоқтағанда, қанат кергендей, қасы жоқары көтерілип, көзиниң жанары дуў-дуў жанып, бир нәрсеге шексиз сүйсингендей болады. Онын не есени бизге түсниксиз. Бир ғана бул емес, оның басқа да қызықлары бар. Кешке жақын атларды туўарып, қазандағы аўқат қашап писер екен деп, хәммемиз ошақтың айналасында дем алып отырамыз. Ал, Дәнияр болса, қара көрим жердеги қараўыл төбениң басына шығып, ымырт жабылғанша тапжылмастан сол жерде отырады. «Ол жерде не бар екен, гүзетте тура ма екен?»—деп бизлер өз-ара күлсезмиз. Бир күни мен де қызығып кетип төбеге шықтым. Дәниярдың қасына барып отырдым. Төбениң басында адам қызығарлық ҳеш нәрсе жоқ сыяқлы. Дурыс, төбениң басынан айнала дөгерек кеңирек ашылып, таў етегиниң иңирдиң қойыў қараңғысы қаплап, косилген кең дала теңиз түбине шөккендей болып, барған сайын геўгим көйленке қушағына енеди. Дәнияр мениң келгенимди аңлаған да жоқ. Саў дизесин қушақлап, тек өзинше қыялга қашып, қуўаныш қушағында отыр. Усы ўақытта ол, мен еситпеген,

...

менің құлағымға жетпеген қандай да бір әжайып үнді, кәрамат наманы тыңлап, оған жүрегинен орын беріп, құлақ салып отырғанға ұсайды. Гейде оның қасы жоқары серпилип, көзлери жайнап, ишінде демиккен зор бір күш бардай, қомланады. Шамасы, хәзир отырған орнынан ушып тұрып, құлашын кең жайып айналадағы көз көргеннің хәммесін құшақлап, бауырына қатты-қатты қысқысы келетұғын сыяқлы еді. Бір қарағанымда дым да олай емес екен. Маған жұмыстан жүдә шаршап, дем алып отырған адам болып көрінді.

Біздің колхоздың жері Күркиреу дәрьясының қууыс қолтығындағы үлкен сайда еді. Күркиреу дегендей-ақ қыснақтан жулқынып шығып, сол алған бағыты менен жазықлықта да бір тынбастан, бұл өзек суулығына таслауы менен алға умтыла береді. От жыйнайтуғын мәүсим тау дәрьясының сууының көбейетуғын уақты. Тастан тасқа урынып, жолында гезлескеннің барлығын алдына салып, айдап сары көбик шашқан өзек кешке жақын көтериледі. Түнде оның жер жаңғыртқан сарқырамасынан ылашықта жатқан мен оянып кетемен. Қаймағы алынған сүттей көк гүмбезли аспан, сырттан салқын самал есіп, күлимлеген жулдызлар ылашықтың тесигінен сығалайды. Түнің жым-жыртлық тынышлығында суудың ағысы айрықша күшли сезиліп, ылашықтың иргесине шылпылдата толқын ұрып, тап келип қалғандай болады. Жағадан қаншама алыста болсақта, ылашығымызды суу ағызып алып кете деген қорқыныш адамның ойына еркисіз келеді. Жолдасларым шырт уйқыда. Мен далаға шықтым.

Сайдағы түн шырайлы да, қорқынышлы да. Жағада тусаулы турған атлардың қаралары көришеди. Атлар отқа тойып, олар анда-санда пысқырысып, киснесип атыр. Олардың қапталында бурқып аққан суў жағадағы шөплерди қайыра жапырып, тасларды домалатып ағызып, ҳеш нәрсе бөгей алмайтуғын тәслим күши менен, жердиң астынан шыққандай гүркиреп, жанлы, сезимталлы мақлуқаттай өз намасын шертеди. Оны тыңлағанымда хүрейленип қорқаман. «Айтпақшы мен усындай түнлерде Дәнияр қаяқта екен?—деп ойлайман. Ол ҳардайым өзектиң ғырра жағасындағы дәстелерге барып жатады. «Ол түнде қорықпай ма екен. Қулағы мынау сарқырамаға тынбай ма?»—дегенди ойлайман.

«Уйқылап атыр ма ямаса ояў ма екен? Япырмай бала, жалғыз өзи суўдың бойына барып жатқаннан қандай рәхәт табады екен, неси бар бұның? Не болса да өзи қызық екен... Адамнан аўлақ»... Ҳәзир қаяқта екен деп қарайман, тыңлайман, бирақ ҳешнәрсе жоқ. Сайдың аржағында таўдың жотасы мунарланады, ашық аспан төринде жылтырап жулдызлар сағымы көринер көриңбес болып тур.

Аўылға келгенине әдеўир ўақыт болса да, ҳешкимге жоламай, бәрхәма жалғыз жүрип, Дәнияр өзине жора-жолдас таппады. Биреў менен жақынласыў, сөз алысыў оған жақсы сыяқлы. Ҳешкимге жақсы я жамаи демейди. Аўыл арасында қолынан жаманлық, жақсылық та келип жыйналыс-жыйышларда сөз сөйлеп, той-мерекелерде ақсақаллардан қалыспай сөз жарыстырып ел басқарып жүрген үстем жигит те қәдирли, сыйласықлы адам болып тил-

ге илинеди. Қыз-келиншеклердің де көзине түсетуғын усылар.

Ал, Дәниярға усап, өзін басқалардан шетке алып, жууас адамларды иске асқан мықлылар оншама менсине бермейди. Ал қатарда жүргенлер оның зыян пайдасы болмағанлықтан: «Еплеп жан сақлап жүрген бийшара ғой», —деп қояды. Ал, бизлерге усаған шаппаттай балалардың үлкен жигитлерге теңлесип жүргенди жақсы көретуғын әдеті емес пе? Бизлер Дәниярдың көзинше де, көзи жоқта да оның минезине күлетуғын едик. Ол олма көйлегін өзіннің жууғанына да күлетуғын едик. Әскерден кийип келген көйлеги жалғыз болғанлықтан оны шала кептирип, үстине кийип алады. Бірақ, бир қызық жери, Дәнияр жууас болса да, бизлер оннан ийбенип туратуғын едик. Оны жас үлкен деп сыйлайтуғынымыздың себеби, ол мениң ағаларым менен қатар еди. Бундайларды бизлер «сен» деп өзимиздің бахамызды төмен түсирмеймиз. Сонша құрмет еткендей Дәниярдың басқалардан артықшылығы жоқ. Сөйтсе де оның усы бир тынық, сабырлы минезинде терең сыр бардай, қалған балалар оған көп батыша алмайтуғын еди.

Оның себеби мынада болды ма деп ойлайман: мен адамлардың көрген-билгенин, әсиресе урыста болғанлардың бастан кеширгенлерин сорап билиуге қызықсынатуғын едим. Сорау деген менде хешбир таусылмайтуғын еди. Усы себебли «Сейит пәтиуасыз» атанып та кеттим.

Дәниярдың дәслепки келген күнлеринен баслап көп уақытқа шекем оннан урыста болған талай қызықларды есitemен ғой деп дә-

меленип жүрдим. Бір күні жұмыстан кейін ауқатланып болып, оттың айналасында дем алып отырғанымызда мен Дәниядан;

— Дәнеке, урыс қаққында айтып бермейсиз бе деп сорадым.

— Урыс дейсең бе? — деди ол, неге екеніне белгисіз, дауысын пәсеңдетіп түнеріп сала берді. — Урысы құрысын, сизлер оны билмей-ақ қойыңдар.

Дәниядің қасында жатырған қуурайлардан үлкен бір қысым алып, отты көсеп үплеп жандырды да, бизлерге қарамай, қолын отқа қалап шарпып жанған жалыннан көзін алмай үнсіз отырды.

Оның не себеілі булай еткенін ким билсин, бірақ жаңағы айтылған гәпти урыс дегеннің ертеқ сыяқлы ермек емес, адамның жүрегіне түскен, ауызға ауыр нәрсе екені сезілді. Уялғанлығым менен мен төмен қарадым. Бунпан кейін урыс қаққында Дәниядан сорағаным жоқ. Басқа балалар да оған тиінісіп, дәл-келескенін қойды.

Минези тынық, адамға ысығы жоқ Дәниядың әуелгисіндей бір өзі жүріп, әскерден қайтып келгенінен қызығы тез-ақ тарқап кетті. Гейбиреулер оны әпиуайы-ақ «әйтеуір бір жүрген жан ғой!» дегендей көзінше илмей, ал енді биреулер оның көзінше күліп сөйлеп, басқалардың жаны ашып: «белгилі меканы жоқ, еплеп күн көріп жүрген бийшара, көрдің бе... колхоздың берген ыссы тамағы болмаса, әлле қашан қанғырып кетер еді... Бийшараның өзі де қойдай жууас екен!»—деп аяпта жүрді. Бара-бара адамлар Дәниядың минезіне үйренісіп, сөз қылғанды да қойды

Егер адам өз көз алдында турса да өзін-өзі бір ис пенен көрсетпесе умыт бола бермей ме?

* * *

Ертенине күн шықпастан бұрып Дәнияр екеуимиз атларды қырманға әкелдик. Орақға жүрген жеринен Жәмийла да келген екен. Бизлерди анадай жерден көріп бақырды.

—Хәй, мениң атларым қайсы, бермаған әкел! Қамытлары қаяқта екен? — деп тис қаққан тәжирийбелн арбакешлердей дегершиклердин мергенек турған жерлерин аяғы менен теуип көріп атыр. Атларды қосақлап жетелеп, бизлер жақынлап келгенде Дәнияр екеуимиздин түримиз оған қызық көринди ме деймен, өйткени атқа жайдақ минген Дәниярдың қонышы кең солдат етиги салаңлаған узын аяқларының басына илинип, ал, мен болсам өкшемди қалың күс басқан аяғым менен атты тебинип киятыр едим. Жәмийла бизлерге қарап күлип қойды; ұа, узынлы-қысқалы шабазлар. Тауып қосылған екенсизлер деп ол бизлерди тежестире баслады. Болынлар, урыста турыс жоқ, ертерек салқын менен жүрип кетейик, — деди де атларды арбаға жеге баслады.

Дәнияр қапталымызда жүрсе де, Жәмийла оны адам ба, ямаса қойленкеме деп көзине де илген жоқ. Сөйлессе мениң менен сөйлесип, бизлерден қалмай атларын жеге берди; Жәмийланың қыр көрсеткендей шалт хәрекеті, өткірлиги Дәниярды тан қалдырды. Қабағын үйиуи менен оны жақтырмағандай, қабағын үйип қырынлап айналып кетти. Дәнияр

тәрезиниң үстинен қаплардың биреўин қушақлап алып, үн-түнсіз арбасына көтерип салғанда, Жәмийла оны бастырмалатып кетти.

— Ол не қылғаны, ҳәрким өзінше далбайға шаўа бере ме екен? Қолынды бер, қолласқанды қудай қоллайды! Арбаның үстине шық. қапларды ал! — Жәмийла Дәниярдың қолын өзи шап берип услады да, екеўи қолласып қапты көтергенде, Дәнияр уялғанынан қызарып кетти. Олар қапларды қолласып услап арбаға әкелип жүргенде беккем айқасқан қоллар бирин-бири қыса түсип, еңкейгенде басы қаптың үстинен Жәмийлаға тийген Дәнияр өзинен өзи уялып, оның жүзине қарамаўға тырысты. Ал, Жәмийланың оның менен иси жоқ. Тек арман-берман өткенде тәрезиши келиншек пенен ғана ҳәзиллеседи. Арбаларға қаплар жүкленип болынды. Жолға түсежақ уақтымызда Жәмийла маған бир көзин қысып қойып, Дәниярға;

— Әй, сениң атың Дәнияр ма еди? Еркек деген атың бар ғой, жол басла! — деди. Бирақ, Дәнияр бул сапары да үндемеді, шоршынғандай келиншекке бир қарап, арбаны айдап кетти.

«Бул сорлының уялшағын көрдің бе!» деп мен ишимнен аяп кеттим.

Жол алыс. Жигирма шақырымдай сырдаңдай дала менен жүрип өтип, төменде жатқан Қаратаўдың қыснағынан өтип, станцияға барыў керек. Бир жақсы жери, қырманнан тап станцияға барғанша жер тегис, атларға жүдә жеңил. Үлкен таўдың гедир-будыр төсине орналасқан аўылымыз жылғаға киргенше, қа-

шан артына қарасаң да, тал тереги қарайыл, жоқары беттен көринип турады. Темир жол ұсы жылғаның етегинде.

Мине, бизлер усылай етип күнде қатнап, дән тасып жүрдик. Аўылдан ертелетип шығып, станцияға түс аўа жетемиз. Күн көтерілип, дала ысыған сайын, атлардың сауырсыларынан тер жосып, бирге ерип киятырған шыбынлар шаңның арасында, атлардың үстінде ушып-қонып жүреді.

Аспан айналып жерге түскен шилле күнлери. Станцияға келсең арба менен атлардан аяқ басарға жер жоқ. Таў арасындағы алыс колхозлардан дәнди өгизлерине, ешеклерине теңлеп артып, айдап киятырған балалар менен ҳаяллардың арқалары қап-қара тер болып, шаң басқан бетлери қап-қара болып күнге күйип кеткен. Ыссыда жарылып кеткен еринлери, жалаң бас, әбден болдырып, диңкеси қурып киятырғанларын көресең. Заготзерноның шарбағының иши улы шуў кум-қуўыт, дәр-уазасында; «Барлық гәлле урыс майданы ушын!» деген уран жазылған. Атпа ылайдан салынған дийўалы бар шарбақтың сыртында паровоз вагонларды арман-берман сүйреп, қайнаған пуўы бурқырап, тынбастан ҳәрекетте жүр. Өткинши поездлар жылғаны жаңғыртыўы менен өтип кетеді. Қамбаның қарсы алдына шәгирилген түйелер орынларынан тұрғысы келмей, аўызларынан көбигин шашыратып ашыўлы бақырады.

Үлкен жайдың ишине таўдай үйилген бийдай. Қапларды арқалап, тақтайдан исленген паяпыл менен қамбаның төбесине шығып төгиў керек. Күннің ҳәўири менен қызған жай-

дың төбесинен боялған темирдің ийісі шығып бийдайдың шаңы аспанға көтеріледі.

— Хәй бала, көзине қара, жоқарырақ шығарып тасла! — деп уйқы көрмеген көзі қышқызыл болып қанталап кеткен қабыллаушы, төменде турып маған жудырығын көрсетеді.

Ол не ушып жудырығын көрсетеді? Олай етпесе де болады ғой. Тайып кетіп жығылмасақ, ол айтпай-ақ жеткіземіз ғой.

Бизлер бұл дәннің мийнетін тек ғана усы жерде көріп қоймастан, далада да екен күннен баслап-ақ көріп жүрміз. Хаяллар болса жаз бойына мәпелеп өсірген, хәзірдің өзінде де жалыны шарпып тұрған далада тозыуы жеткен, күніне жүз мәртебе бузылатуғын комбайнды жүргізіп комбайншылар сергизданлыққа түсіп жүреді. Орақшылар болса азаннан қас қарайғанша сызлап ауырған белін бір ирет те жазбастан бийдай орады, жерге түскен хәр бір масағын шаппаттай балалар тереді. Бұл күндері бизнің барлық тапқан-сүйенгеніміз, жыйған-тергеніміз әскерлердікі, оларға бизнің жеңісіміз ушып берген маңдай теріміз бенен қанымыз.

Еле менің есімде. Жаңа қәддімді тиклеп киятырған менің де қарыулы жигитлердің көтеретуғын қапларын арқама салып, оның аузын тисім менен тислеп, жоқары көтеріліп баратырғанымда, қабырғам қайысып, көзімнің алды қарауытып кететуғын еді. Хәр адым таслаған сайын паяпылдың тахтайлары майысып, қамбадан шыққан шаңғыт өкпени қысады. Талай мәртебе арқамнан жылысып баратырған қапты екшеп жиберіп, өзім де паяпылдан қап пенен қасарлана құлайман деп

ойлайтуғын едим. Бірақ артымда қап көтеріп киятырған адам бар. Ол да маған усаған жас бала, ямаса балалы қайл шығар. Егер урыс болмағанда буындай аұыр жүкті буларға ким көтертеди. Қайлардың өзлери билеклерин сыбанып, беллерин бекем бууып ислеп жүргенде, еркек атым бар, хәлсизлигимди көрсетиуге қандай хәқым бар менниң.

Алдымда Жәмийла кетип баратыр. Етегин жоқары қыстырып алған, қара торы толық балтырының булшық етлери булғыйып, тамырлары үзиллип кететуғындай билеуленип көринеди. Арқасындағы жүгин жениллетейин дегендей ол қаптың астында бүгиле ийшлип, аяғын шаққан-шаққан басады. Гейде ол менниң хәлсирегенимди сезгендей, тоқтап қалады да:

— Шыда, кишкене бала, енди ара аз қалды! — деп қояды. Бірақ, өзиниң де дауысы сондай еплеп шығады.

Қаптағы бийдайды төгип, кейин қайтқанымызда, алдымыздан Дәнияр ушырасып қалады. Қәдимгише хәшкимге қосылмай, үндеместен салмақ пенен аяғын сылтып басады. Бизлер тусынан өте бергенимизде, ол уйыған белин жазып, көйлегин түсирип жиберип киятырған Жәмийлаға ескейген қәлпинде көзиниң асты менен бир қарайды. Тап оны биринши рет көргендей, хәрдайым усылайынша қарайтуғын еди. Бірақ, ол Жәмийланың ойына да кирип шықпайды. Бирге ислегеннен баслап скеуиниң арасындағы әдет былай еди; Жәмийла гейде әйтеуір ермек ушын оған үстемлик пенен күлип сөйлесе, гейде оның бар жоғын пүткиллей умытып, есинен шығарғандай хәш нәрсе демейди. Ямаса бир нәрсени айта сала-

ды. Бул Жәмийланың кеўилине байланысмы. Кеўли келсе, жолда киятырып маған: «Айда атларды, кишкене бала, кеттик!» — деп дауыслап қояды да, отырған орнынан ушып турып, қамшыны үйириу менен бақырып, арбаны қаттырақ айдап кетеді. Мен де оннан қалыспайман. Көзди ашып жумғанша алдымызда жол баслап киятырған Дәниярды басып өтемиз. Ол шаңға көмиліп, артымызда қалады. Буның өзи тамаша болса да, адамның ашыуын келтиретуғын нәрсе. Сонда да Дәнияр ашыулануыды билмейди. Шаңды бурқыратып қасынан өтип баратырғанымызда ол күлімсиреп, арбада түргелип турып, атларды оңлы-соллы қамшылап, қатты айдаған Жәмийлаға үндеместен таңырқауы менен қарайды. Не болды екен деп, мен артыма бурылып қарайман; думандай қойыу шаңның астында қалғанына Дәнияр ырыйза болғандай Жәмийладан көзин айыратуғын емес. Оның бул қараған көз қарасында Жәмийланың усындай ермеги, кекетип күлгенін Дәнияр кеўлине келтирмейтуғын сыяқлы бәрине шыдап тил қайтарған емес. Тек Дәниярға менің жаным ашып:

— Жууас адамды қоймайтуғының қалай, жеңге? — десем, Жәмийла:

— Әй, оны қойса! — деп қолын силтеп күледі. — Ермеклеуге жақсы дә! Не, соның менен оны қудай алып кетеме!...

Үйренісе келе жеңгемнің бунысына мен де қосылдым. Өйткени Дәнияр Жәмийладан көз айырғанды қойды. Әсиресе, Жәмийла қап көтергенде ол ислеп атырған жұмысын тоқтатып, көзинің қыйығы менен оған қарай береді. Хәрким өзинше бәнт болып, жұмыс пенен

хәлек болып атырған көпшилик арасында бунымды хәшким абайламайды деп ойлай ма, билмеймен, әйтеуір дауысы қарлыққан арбакешлер бақырысып, ат арбалар сендей соқлығысқан станцияның базардай шарбағында, жалғыз ғана Жәмийла елден ерекше жаратылғандай, қаншама қыйналса да, бір жөн қыймылдап, әпиұайы күлип, хәқыйқатында да көзге түспей турмайды. Арбадағы тиккесине қойылған толы қапты Жәмийла шалқая берип, астыңғы еки мушынан услағанда, пүткил денеси созылып, көкиреги керилип, күнге күйген қара гүрең шаштың өримлери узайып баратырғандай, арқасындағы салмақтан, шала жумылған кирпичлердің арасынан көздің жанары жалт ете қалады. Қапты көтерген Жәмийла қамбаның есигине жеткенше, Дәнияр бағанағы көз қарасы менен оған сездирмей қарап узатып салады. Бирақ буны мен билеп жүрдим. Дәслеп буған оншама кеуип аудармасам да, кейинирек Дәниярдың қызыға қарағаны маған жақпақ түе, намысымды келтирди. Хәшкимге тең көрмей қызғанып жүрген жеңгемди, басқалар былай тұрсын, Дәнияр сыяқлыны қалайын ша тең көремен!

«Усының да Жәмийладан ойы бар болса керек, басқаларға не плаж! Тоба!» — деп ашыуым келип, ишимнен гижинип жүрдим. Енди Дәниярды мөмин деп аяу былай тұрсын, ал оны жек көретуғын болдым. Мен де жеңгеме қосылып оны ермеклейтуғын болдым. Бирақ, бизиң бул исимиздің ақыры уятқа қалдырды.

Бийдай салған қаптардың арасында алашадан тигилген жети пудлық бір қапар бар

еди. Ҳәрдайым оны жеңгем екеўимиз қолласып қамбаға зордан апарып төгетуғын едик. Өйткени, бир адамның күши жетпейди. Бир күни қырманда арбаларға дән тийеп атырып, жеңгем екеўимиз жаңағы қара ала қанарды Дәниярдың арбасына салып, үстин басқа қап-лар менен жасырып қойдық. Дурысын айтқанда, бизлер Дәниярды не қылар екен деп ойлаған едик.

Күн шыға қырманның басынан шығып кеттик. Жолдағы орыс аўылында биреўдің бағына кирип, Жәмийла екеўимиз алма урлап шықтық та, жол бойынша күлисип киятырмыз. Жәмийла Дәниярға «усла» деп, оны алма менен урып болды. Алма таўысылғаннан кейин бизлер бурынғыша Дәниярды шаңға көмип озып кеттик. Дәнияр бизлерди жылғадан шыға бергенде қуўып жетти. Темир жол жабық екен. Ашылыуын күтип тур едик. Темир жолдан өткен соң станцияға бирге келдик. Усы жерде бағанағы жети пудлық қапар есимиздеп шығып кетипти. Ойымызда ҳешнәрсе жоқ, дәнди тасып жақынлаған едик. Бир ўақытта Жәмийла мениң бүйиримнен түртип, Дәниярға қарай көзин қысып, күлип қойды. Дәнияр арбаның үстинде турған екен. «Буны не қысам екен?» — дегендей, жаңағы үлкен қанардың ол жақ, бул жағына қарап, Жәмийланың күлкиге буўлығып атырғанын көргенде, бирден томсырайып, түнерип сала берди. Сынап турғанымызды билген сыяқлы.

— Әй, сен, шалбарыңды жоқарырақ көтер, сыпырылып түсин кетпесин! — деп күлди Жәмийла.

Дәнияр оған жаман көзи менен алара бир

қарады да, қанарды әри-бери қозған, арбанын жақлау ағашына сүйеди де, бир қолы менен ушлап турып, жерге секирип түсти. Бизлер хә дегенше болған жоқ, зилдей қанарды арқасына салып, еңкейиуи менен қамбаға қарай жүрди. Дәслеп не қылар екен деп, жортаға байқамағандай болып, сыр бергенимиз жоқ. Басқалар болса Дәниярға дым кеуил аударған жоқ, журттың барлығы қап көтерип жүрген жоқ па, кимнің ким менен иси бар. Бирақ Дәнияр паяпылға жақынлап келгенде, Жәмийла оның артынан жууырып барды.

— Буны қаяққа апарасаң, өзиңнің денің сау ма, тасла усы жерге, ойынды да билмейсең бе?

— Арман тур! — деп Дәнияр оны қолы менен ийтерип жиберди.

Пәти қайтқан Жәмийланың күлкиси келип еди, бирақ паяпыл менен жоқары көтерилип баратырған Дәниярдың артынан қарап турып:

— Буның өлерменине қара, көтерип баратыр! — деп айыплы кисидей әйтеуір күлди. Жәмийла соннан баслап-ақ шықылықлап күле берди; бирақ барған сайын оның күлкиси пәсеңлеп, өзін-өзи зорлап күлдирип турғандай болып көринди. Дәнияр ападай жерге барып, жаралы аяғына күн түсип, ақсаңлай баслағанда, бизлер оны қандай қыйыншылыққа салғанымызға түсиндик. Оның аяғының майып екенін не ушын бурынырақ ойламадық? Пайі, менің балалығымды-ай! Буны ойлап тапқан кесир мен ғой!

— Қайт кейін! — деп бақырып жиберди Жәмийла күлки аралас дауыс пенен. Бирақ, енди кейін қайтыуға кешиккен еди. Себеби,

Дәниярдың артында қап көтерген адамлар шубырысып киятыр.

Буннан кейин не болғанын өзим де аңламай қалдым. Мениң еки көзим Дәниярда. Көзимнің алдында зинкийген сол үлкен қанар. Дәнияр болса еки бүкленип оның астында паяшыл менен жоқары шығып баратыр. Майып аяғын сүйрей басып, оған оншама күш түсирмеўге ҳәрекетленсе де, қайтадан қәдем таслағанда, аўырғанына шыдай алмай ернин тислеп, басын шайқайды. Ол қаншама жоқары көтерилген сайын үстиндеги қара ала қанар арқасына жабысып қалған бәледей биресе оңға, биресе солға теңселтип баратыр. Жеңгем екеўимиздің ойланбай ислеген бул қылмысымызға мен қатты уялып, есимнен айырылып, денем дирилдеп сала берди. Қанар көтерген Дәнияр емес мен, сол сызлап аўырған жаралы аяқ меники сыяқлы, ол теңселгенде мен де теңселгендей болып, көзим қараўытып кетти.

Тосыннан Дәнияр тоқтап қалды. Ернин жымырып тислеп, көзин жумды. Мениң де басым айпалып, жер көшип баратырғандай көринди. Бираз уақытқа шекем есимнен айырылғандай дешнәрсени сезбей қалдым.

Биреў билегимди сындырып жиберетуғындай тас етип услап алды. Қарасам Жәмийла екен. Өни бозарып, өнип кеткен шүберектей болып кетипти. Еринлери бұрынғы күлкинин изин сақлаған бойы шала ашылып, көзин Дәниярдан алмай, телмирип қарап қалыпты. Бизлердің қасымызға дән қабыллаўшы да, басқалар да жуўырып келип қалыпты. Олар да не болғанына түсинбестен, Дәниярға қарады. Мине, Дәнияр жүрип баратырып арқасынан

жылжып төмен түскен қанарды жөнлемекши болып, оны жоқары көтергенде, динкеси құрып, дизесин бүге баслады.

— Тасла! Тасла қанарды! — деп Жәмийла бақырып жиберди. Дәнияр айтқанды тыңлаған жоқ, қанарды паяшылдың шетине қашшан-ақ құлатып жибергенде, онда ол кейінде киятырғанларға да зыян етпес еді. Бирақ Дәнияр олай иследеди. Жәмийланың дауысын еситкен соң өршеленип қайтадан алға қарай умтылды. Сәл илгерирек жүрген соң ол және де тентиреклеп кетти. Оның тентиреклегенін көрген дән қабыллаушы жаны шығып кететуғын сыяқлы бақырып жиберди!

— Тасла, тасла деймен, ийттиң баласы!

— Тасла! — деп басқалар да бақырысып атыр.

Дәнияр бул сапары да айтқанды тыңламастан, тентиреклеп алға қарай жүрди.

— Ой мынауың тасламайды, айтпады деме! — деди қарап турғанлардың биреуі, тасламайтуғынына көзи жеткен адамдай қолын бир силтеди. Жалғыз оның бир өзи емес, ал қасымызда турғанлар да, қанар көтерген Дәниярдың артынан паяпыл менен шығып баратырғанлар да, бул истиң ешейин емеслигин бунда бир сыр бар екенін, Дәнияр қанар менен бирге құлап түспесе, ол оны хеш қашан жибермейтуғынына түсинген сыяқлы.

Жыйылған журт қәпелимде тым-тырыс бола қалды. Қамбаның сыртында эшелочды орнынан қозғап, вагонларды бир-бирине дүгестирип жүрген паровоздың ғана дауысы еситиледи. Өрге жүк сүйреген аттай жабыса түсип, Дәнияр паяпылдың бийик басында тур.

Тенселіп жығыла жазласа ол тоқтай қалып күш жыйнап, қайтадан және алға қарай жүреді. Дәниярдың артында киятырғанлар оның ырқына көніп, ол тоқтағанда тоқтап ол қозғалғанда олар да қозғалады. Дәниярға қарай олардың да диңкесі қурыған. Қара тер, қара суыға түсіп қалыпты. Бірақ, хешқайсысы да оны сен деп, тис жарған жоқ. Асыудың тайғақ жолында біреуін біреуі уласып, ийінлесіп киятырғандай қап көтергенлер үнсіз хәрекетте. Егер де біреуін жазатайым қулап түссе басқалары да оның артынан ушып кететуғындай сезеді. Олардың үнсіз қыймылында қандай да бір ауыр ырғақ, бір ауыздан шыққан дем бар, Дәнияр өкпелеп киятырған хаялдың шалысын жығылыуға азғана ғана қалғандай. Бірақ, ол қудайдан өзіне емес, ал Дәниярға қууат тилеп, ол ушын әруақларға сыйынып киятырған сыяқты, оған жаны ашып қарайды. Міне, енді азғана ғана қалды. Дәнияр және бір рет дәрпенсе, паяпылдың тегіс жеріне жетеді. Бірақ усы ұақытта халдан кеткен Дәнияр, жарадар аяғы ийкемге келмей салақлап, арқасындағы қанарды қоймаса, жығылыуға шамаласқан еді.

— Жууыр! Артынан сүйеп жәрдемлесіп жибер! — деди маған Жәмийла. Ал, өзі Дәниярды қақшып алатуғындай, сасқалақлап қалғанынан оған қарай қолларын көтере берді. Мен паяпыл менен жоқары қарай жууырдым. Қап көтергенлердің арасынан өтіп, Дәниярдың қасына келдим. Арқасында қабы, еңкейген түрінде ол колының астынан маған бір қарап қойды. Тер қуйылған бетінен, маң-

лайындағы қан тамырлары билеуленіп жарылып кететуғындай, көзине ызалы жас толып кетіпти. Оған жәрдемлесейін деп умтылып едим, ол:

— Кет армаған! деди зәхәрли үн менен. Оннан кейін қанарды бір силкип жокары көтеріп, жаны алқымына тығылғандай, ең кейінги күшін жыйнап, адымын аршынлай алға умтылды.

Исиніп кеткен, ауыр тартқан қоллары салбырап, аяқларын зордан сүйреп басып, Дәнияр паяпылдан төмен түскенде, күтип тұрған журт хеш нәрсе деместен қақ айырылып жол бере берди. Тек ғана дән қыбыллаушы шыдай алмады. Ашыуға буулығып Дәниярға алып умтыла берди.

— Сен не, жин урғаннан амаңбысаң бала? Ямаса мен сонындай-ақ ийтпен бе? Айтқаныңда ғой, төменге-ақ төктиремен ғой. Саған усындай канарларды көтер деп ким айтты?!

— Исін болмасын, өзим билемен! — деди Дәнияр әсте ғана. Оннан кейін шырты еткізіп бір түкирди де, арбасына қарай жүріп кетти Жәмийла оның артынан:

— Ойынды түсинбейтуғын ақмақ! — деди дауыслап. Ол усылай дерин десе де басын көтерген жоқ. Ал, Дәнияр оны еситти ме, еситпеді ме, бірақ хәзир ол иркилип турып, бизлерге не десе де, жеңгем екеуимиз оның бстине тууры қарай алмайтуғын едик.

Ауылға қайтып киятырғанда, жол бойынша тис жарып хеш қайсымыз хеш нәрсе дегенимиз жоқ. А.І. Дәнияр ушын бул үйреншикти әдет. Ол онысыз да сөзге олақ адам. Қалай болса да бүгинги оның ишинен тынғанлығы

жанымызға қатты батып кыятыр. Болмаса оның пүткиллей кеуили қалып, иренжигеши ме, ямаса кеуиллилик пенен жаңағы болып өткенлерди әлле қашан умытып кетти ме, ол жағын ким биледи? Бизлердиң бир-биримизге тымсырайысып үнсиз киятырғанымыз түсиникли: бир жағынан уялғанынан жерге қарап, екіншиден — астарсыз ҳәзилди Дәнияр шын көрип, кеўлине келтиргенин бизлер жақтырмай киятырмыз.

Ертеңине дәнди қапқа салып атырғанда, Жәмийла кешеги қырсықлы қара ала қанарды қолына алды да, ачғы менен басып турып, қос қоллап тартып айырып-айырып жиберди. Дал-далы шыққан қанарды ол тәрезиши ҳаялдың алдына ылақтырып таслады.

— Мә, алашанды ал! Бригадирине де айтып қой, екіншилей бундай қанарды беріуши болмасын!

— Ҳаў, сениң өзин саўмысан, бұл не қылғаның?

— Ҳеш нәрсе емес...

* * *

Усының ертеңине күндегидей станцияға келип, қас қарая аўылға қайттық. Дәнияр алдымызда кетип баратыр. Оның өкпеси, ызасы тарқады ма, жоқ па ол жағын бизлер билмедик. Билиў де қыйын еди. Арамызда ҳеш нәрсе болмағандай Дәнияр бұрынғысындай жүдә сабырлы, тынық ҳәм үндемейди. Кеше ол жарасын елестирмей, бүгин сорыққан жарасынан қаттырақ ақсаңлап жүрди. Ол ҳеш нәрсе демесе де, усының өзи бизлердиң гүналы екенимизди жүрсек те, турсақ та есимизден шық-

пай, жүрегимизди тилимлеп болды. Не болған менен де, Дәнияр бир аўыз ҳәзил айтып, күлип қойса соның менен барлығы орнына түсип, умытылып та кетер ме еди, әлле қәйтер еди.

Жәмийла болса, оя да өз намысын жибермейди. ойында ҳеш нәрсе жоқ адамдай сыр алдырмайды. Сыр бермей еркин жүр. Өйткени менен оның аржағында иреннш, қайғырыў сезилип турыпты.

Мине, бизлер усылай етип аўылға киятырмыз. Несин айтасаң, сол күнги түннің сулыўлығын айтпайсаң-аў! Жаздың аяқланып келген ўақтындағы август түнлерин ким билмейди. Аспандағы жулдызлар соншама алыста турған менен, ҳәр қайсысы өз алдына айрықша бир нур төгип, айналасын жылтылдаған гүмис қыраў жалатып, қара ала көк етекли аспанның төринен жерге жымыңлап, мийримин төгип қаранады.

Бизлер усы ўақытта жылғаның иши менен киятырмыз. Атлар салқын менен аўылға қарай кеўилли жортып киятыр. Арбаның дегершиклери салдырлап тасқа тийген нәллерден жылтылдап ушқын шығады. Жылғаға жазық даладан кирген самал, далада өскен жуўсанның қышқыллы ашы шаңын айдап келяп, аңызда қуўрап қалған сабанның билинер-билинбес қоңыр ийисин көтерип, усының барлығы терге жибиген қамыт ағаштың қарамай сасыған ийисине араласып, адамның басын айналдырады. Жолға қарай ентерилип турған жар таслар қыйқашланған көйленке таслап, алысырақта, сай ишинде өскен қалың тал арасында Күркиреў тынбай сарқырап ағып атыр.

Изимизде қалған көпирден гүлдир-салдыр өтип атырған поездлардың жаңлаған гүдоги айналасы жаңғыртып алысларға тарап кетеди.

Усындай түнде жолға шыққан қандай жақсы! Қараңғыда бир қәлипте жүрип киятырған атлардың бағдарына қарап отырсаң, усы түндеги дауысларға қулақ салып, түнги хош ийнслерге мәс болсаң қандай рәхәт!

Усы ўақытта Жәмийла мениң алдымда киятыр еди. Атлардың дизгинин бос жиберип, еки жағына жүдә тигиле көз жиберип, әсте ғана ыщылдап қосық айтқандай болады. Бизлердинң үнсиз, сөйлемей киятырғанамыз оған аўыр сезиледи. Мен оны билип киятырман. Ҳақыйқатында да усундай әжайып түнде үндемеўге бола ма? Адамның көмекей тили, көкирегинде жаны болса, тәбияттың усундай тамаша көринислерине жуўап бермей ме?

Айтқанлай, Жәмийла тыныш отырған жоқ: Ақырында дауысын шығарып қосық айтып жиберди. Мениңше буның да бир себеби бар болды-аў деймен. Жәмийла қалаида болмасын Дәниярдың кеўилин алып қайғысын пәсеңлетиўди ойлаған шығар. Гейде адамлар бириникин бири кеширмекши болады, бирәқ соған да болар-болмас түртки керек ғой. Бәлким Жәмийлаға усундай ой келди ме, ол бар ықласы менен, бар өнерин салып сыңғырлаған дауысы менен кеўилли қосық айтты.

«Шайы орамал бир тартым,

Қасымда жүрсең садағам...» дегенге усаған қосықлар Жәмийлада толып атыр. Усының өзин тыңлап отырыўдың өзи үлкен бир мәртебе. Ол қосық айтып киятырып бир ўа-

қытта алдында кетіп баратырған Дәниярға бақырды:

— Ҳәй, түнерген нәрсе, қосық айтсаң болмай ма? Жигитсең бе? я болмаса өликсемісең? — деди. Ал, Дәнияр арбасын иркінкіреп, кейін бурылды да уялған адамдай әсте ғана.

— Айта бер, Жәмийла құлағым сенде! — деп қойды.

— Басқалар не, құлағын питеп қойып па? — деди ол мысқыллап. — Айтпасаң қой, көрдің бе буның хәкисленіуін!

Оннан кейін «Сен айтпасаң, өзим-ақ айтаман» — дегендей ерегисіп, қайтадан өзі айттып жиберді. Оның не ушын Дәниярға қосық айт дегенін кім биледи, болмаса соның менен оны сөзге шақырмақшы болды ма? Мениң ойымша солай болыуы керек. Өйткени бираз ұақыттан кейін, Жәмийла Дәниярға және де сөйледі:

— Ҳәй, Дәнияр, негизінде сен биреуді сүйіп көрдің бе? — деп, ал өзі неге екені белгисіз күліп жиберді. Бірақ Дәнияр жууап берген жоқ. Ал Жәмийла да үндемей қалды. Бираз ұақытқа шекем жылғаның ишине тынышлық орнады. Дегершиклер ғана сықыр-сықыр етіп, атлар басын шулғып таслап, пысықырысып қояды.

«Қосық айтатуғын адамды тапқан екенсең!» — деп ишимнен мен күліп қойдым.

Жолды кесіп өтіп тұрған сарқырама сууға келгенде Дәнияр арбаны әстерек айдап, жолдың гүмистей жылтыраған тасларына атлардың туяғындағы нәллердің қарс-қарс етіп тийгенине сылтауыратып еңкейіп тыңлап тұр-

ды. Оның аўзынан бир ўақлары «шуў» — деп, атларды еркин айдап, күтпеген жерден:

«Ой, Ала-та-ў-ў, Ала-га-ў-ў.

Ата-бабам өскен жер!» — деп, арба селкилдегенде бирге селкилдеп, дирилдеген даўыс пенен қосық айтып жиберди. Не болса да ол усы ўақытта уялып кеткенге уқсайды. Бирақ даўысы қырылдап, шықпай қалды. Ал, кейинги еки қатарды көкирегини ҳаўаға толтырып, даўысын жүдә көтерип айтты.

«Ой, Ала-та-ў-ў, Ала-та-ў-ў.

Ақ булт қалқып көшкен жер».

Не болғанын билмеймен, ол усы жерге келгенде және тоқтады. Соның менен бирге үндемей де қалды. Уялшақ адамның күни қурысын, оннан да айтпай-ақ қойса да болады ғой! Қудай билсин, бетлери дуўлап жанып кеткен шығар. Ол емес, ал ол ушын мен де бийтақатланып қалдым.

Не деген менен де Дәниярдың усы даўысында қандай да бір назлы ашықлықтың изиниң бары бірден сезилип қалды. Даўысы да күшли.

«Мынаўыңның өзи» — дедим таңланып, Жәмийла болса бақырып жиберди.

— О, әдира қалған нәрсе, қаяқтасаң, басла? Айт елди, жөнлеңкиреп айт!

Дәнияр үндемей кете берди. Жылғадан шыға бергенде алдымыз ағарып көриниди. Даладан ескен самал бетке тийди. Жаңағы айтқан қосығын Дәнияр даўам етсе екен деп мен шыдамсызлық пенен күтип киятырман. Бираздан кейин ол қайтадан қосығын баслап жибергенде мен оған шыным менен-ақ ырыйза болдым.

Дәнияр дәслепкидей емес, созып, бир қәлипли баслады. Бирақ дауысы бара-бар күш алып, шегине жеткенде жылғаның иши жаңғырып, алыстағы шынлар Дәниярдың дауысын қайталап турды. Оның дауысы кем-кемнен хәуижленип алысларға шарықлап тарай баслады. Жаңғырған хош ҳауаз емес, ал Дәниярдың дауысындағы сыртқа тепкен жалын менен шексиз мийрим адамды таң қалдырып, жағанды усладады. Буның не екенин, оны не деп атайтуғынымды мен билмедим. Бул қосықшының хәуазы ма, ямаса бир жүректин төринен тасып шыққан бир нәрсе ме екен? Не себепли ол адамның жүрегин елжиретип, ой қыялын оятады? Мен буған хәзир де жууап бере алмайман. Әттең қолымнан келип бул хош хәуаздың өзин ақ қағазға түсирип салып бергенимде қандай болар еди!

Оның хош хәуазына сөз жоқ. Анда-санда ғана бир ауыз сөз айтып қойып, оннан бир азға дейин демин алмай хәуижленген наманьң қуры өзин айтады. Теңиздиң асау толқыны қаплағандай қуйылған хәуаздың ырқы оның сөз айтыуға шамасын келтирмей атыр. Бурынлы соңлы мен бундайды еситкеним жоқ. Бул бир айрықша айтылған қосық! Дәужүрекли адамның ой-санасын, қууанышын, тилегин билдирген зор үн. Қырғызшаға да, қазақшаға да уқсамайды. Бирақ тыңлап отырсаң бул дауыста баяғыдан әйемги ата бабадан берли тууысқанлық қырғыз бенен қазақтың қызықлы негизги намалары жарасықлы табысқанға усайды. Хош хәуаз бир уақытта қазақтың ушы-қыйыры жоқ шексиз даласындай еркин шалқыса, бир уақытта қырғыздың зәулим би-

йик тауларындай көкке тиіеді. «Япырмай! — дедім ишимнен мен. — Дәнияр қош қауаз адам екен ғой? Бундай екен деп ким ойлаған!».

Жылға кейінде қалды. Жазық далаың ортасынан өтіп тұрған гүзар жолға шыққанымызда Дәниярдың қауазы кеуилинің дәртін тарқатып басқа бір таза күш пенен қосық айта баслады. Өмірде еситип көрмеген қауазлар бирине-бири уласып, биринен соң бири көгілтим тартқан аспанның төрине қарай таралып баратыр. Дәниярға бүгін не болғанын билмей киятырман. Тап усы бүгін, усы саатта, айы күні толғандай, денеге сыймай киятырған барлық сырын, байлығын Дәнияр мине хәзир далаға шығарып, алдымызға төгіп таслады. Мен оның не ушын журтқа күлкі болып меңіреу сыяқланып жүргенін, не ушын кешқурын қарауыл төбенің басына шығып, жалғыздан жалғыз өзі қыялға шүміп отыратуғынына, не ушын сарқырап аққан өзектің жағасында жатып жүргенін, не ушын қандай да бір еситилер еситилмес сеслерди тыңлағандай, қасы жоқары серпиліп, көзінде қууаныш оты жанғанын, мине енди ғана түсіндім. Бул адамның жүрегине мухаббаттың оты түскен адам екен! Оның бул мухаббаты мениң ойымша, жанындай жақсы көретуғын, кеуили аўған биреуге ғана арналған мухаббат емес, қандай да бир оннанда зорлау, оннанда күшли өмірдің өзине жан беріп, жанды дөреткен жерге жақты дүньяға деген... өлшеуге болмайтуғын күшли мухаббат. Негизінде ол усы мухаббатты жүрегінде бекем сақлап, сонын менен өмір сүретуғын адам. Егер ол соқыр,

жүреги муз болса, тәбият оны қандай тилинен пал үйирілген хош қауаз қылмасын, ол хәзир усындай етип қосық айтпаған болар еди.

Дәниярдың қауазы усы ўақытта түнги өзектің үстинде еситилип, көз илинип, уйқыға кетип баратырған кең даланың бесигин хәйюлеп тербелткендей алысқа созылып узаққырап кетеди. Жаңа пәсенлегенде қайтадан күш алып, өзи дем берип өзи жаратқан, хош қауазлы бұлбилдің даўысына оянған дала қулағын түрип, тыңлап туралы. Салма бойын қуўалап өскен, орақ күтип турған егинлер ай сәўлесн менен гүңгирт көлеңкесин ойнатып, қубылып ырғалады. Жолдан шетиректеги ески кериздің бойындағы жаңа ержеткен тереклердің жапырақлары сылдырлап, басқа даўысты еситтиргисн келмегендей және сыбырласа түседи. Оның аржағында қырманшылар от жағып, ертеңги күннің ғамын жемекте. Әне ким екени белгисиз биреў қандай да бир жұмыс пенен асығып дәрьяны бойлап, кең шалғайы қайырыўлы аўылға қарай жуўырып баратыр. Алдымызда аўылдың бағ-бақшалары қараўытып, аўыл беттен ескен самал менен пискен алманың жаңа бас шығарып, баўырына түйнек қушақлағандай жүўери шашағының жупардай ийнсин, қораларда жайылған тезеклердің ыссы лбсин әкеледи.

Дәнияр бир азға шекем қосық айтты. Қулпырған август айының әжайып түни оның намаларын тыңлап, мұлгиген терең тынышлықта мәўжиресип тур. Ол түўе атлар да арбаларды зордан тартып, аяқларын жай ғана басады. Мине, адамның денесин балқытып, бар ықласы менен айтып киятырған Дәнияр бир

уақытта дауысын соза жоқары көтерип, айтып киятырған қосығын бірден тоқтатты да, жалма-жан атларды қамшы менен тартып-тартып жиберип айдап кетті. Мен Жәмийла оның артынан қуады деп ойлап, дизгинди қаттырақ усладым. Бірақ ол қозғалған да жоқ. Басын бір қаптал қыйсайтқан қалпінде. Жәмийла терең ойға шөмип, сол отырысында бүлк етпестен отыра берді. Бағанағы қосықтың жаңғырығы қауада еле қалқып жүргендей, ол қулағын бір нәрсеге түріп отыр.

Дәнияр тоқтамастан кегіп баратыр. Бір аздан кейін ол биротала көзден ғайып болды. Бизлер болсақ ауылға жеткенше тис жарып, сөйлескеніміз жоқ. Оның себебі, гейбір уақытлары жүректегіні сөз бенен жеткізіңі адамның қолынан келе бермейді ғой деймен...

Усы күннен баслап өмірімізге қандай да бір жаңалық киргендей болды. Мен хәр уақытта бір нәрсені сағынғандай, қандай да бір жақсы сезімлер жүрегімді толқытып белгисіз бір нәрсені талұас пенен күтіп жүрдим. Азанда қырманнан шығып, станцияға келип, оннан ауылға қайтқанша, жылғаға қашан жетер екенбіз деп, Дәниярдың кешкі салқын менен толқыған жүрегінен шыққан қосығын тынлауға интизар болып шыдамым жетпейтуғын еді.

Оның дауысы, оның хош қауазы менің қулағыма әбден синип, қайда барсам да изимнен қалмай ерип жүргендей болады. Бул хош қауаз күннің мурты қылтыйып жаңа көрінген уақытта, сабанда жатырған жерімнен ушып турып, жалаң аяқ, жалаң бас, шық басқан жоңышқаның ишименен сайдағы тусалған ат-

ларға қарап жүгіргенимде де жүрегимнен шықпайды. Жаңа көтерілип киятырған күн усыны сезгендей, маған қарап күлімсірейди.

Гүрек пенен алтын жауындай шашыратып, қызыл буұдайды атып атырған ғаррылардың хәрекетинен де, өзінің үстіннен, аспанда жай парахат қалықлаған бүркіттің ушыуынан да, бул қосық еситиледи. Мен көріп, мен еситип мен сезгеннің барлығында да Дәниярдың қауазы араласқандай болады. Егер кеште жылға менен арба айдап баратырғанымызда да, мен басқа әжайып дүньяға кирип кеткендей болатуғын едим. Дәниярдың қосығын тыңлап, кеуилим көтерілип қаламан. Ана сүти менен қаныма сиңип, құрттай ұақтымнан баслап көз үйренген көринислер көзимнің алдынан шубырып өтип турады. Бир ұақытта ақ мамықтай бултлар көк-көмбек аспанда ауылдың үсти менен өзинің жазғы көшин тартып, және бирде үйири менен жүрген жылқылар жайлауға қарай шубырысып, жас айғырлар жалының астынан от шығарып, үйирин қызғанып, шыр гүбелек айналып, мәсирип ойнайды. Бирде кең жайлауды қаппап қойлар жайылып, бир ұақытта бийиктен сарқырап аққан қулама суу ақ көбигин шашыратып, бир ұақытта мүлгиген кең дала шайқалып қамыслардың арасына қарай шөгип баратырған күн күлімлесе бир ұақытта көк жиегине жақынлап қалған күнге қарай узын шубай шауып киятырған жалғыз салт атлы күнди услап алатуғындай жақынлап барып дем де көзден ғайып болады.

Ох, сүйикли кең далам! Қазақ туұысқаным жайлаған шексиз далам! Минекей бизің тау-

ларды еки жаққа ысырып таслап, қамыс пенен урыққа ырғалып, ушы қыйыры жоқ шексиз теңіздей көсип жатырсаң. Қим билсин, сениң қойыңда қандай күштің жатқанын. Жарықлық, сениң сыртыңнан қарасам, хеш-бир өмир белгиси жоқтай, тобарсып жатқаның жатқан. Бирақ, былтырғы өткен жаздағы естен кетпейтуғын, тумлы-тустан от болып шарпып, жән-жаққа хабаршылар шаўысып, жаўынгерлер атқа минсин деген даўысы әлемди жаңғыртты. Аржақта турған қазақтың хабаршысы атының басын тартып:

—Атлан, қырғыз атлан! Жаў келди! — деп бақырды хәм келген жағына қарай қуйындай шаўып кетти.

Кең далам гүңиренип, өзегим булқынып. таўларым силкинип, өз елин атқа мингизди. Жигитлер ат жалын өрип, умтыла жаўға атланғанда, жер теңселип, атланыс сапарына шықты. Мыңлаған зәңгилер зәңгиге қағысып мың сан жаўынгерлердің көзлеринен от шашыратып, халық пенен туўған жер менен хошласты. Олардың алдыңғы шебинде қызыл байрақлар желбиреп, кейининде туяқтан шыққан шаң арасынан «Кең дала, қолла! Қәсийетли туўған жер, қолла! Манас, өзин қолла!»

О, айнанайып кең далам, таўларым, елиме усы күш қуўатты берген қәсийетиннен айнанайын!..

Мине, усының барлығын Дәнияр хош хәўазға салып, көз алдымнан өткергендей, кең дүньяның әжайып көркин ашып көрсетеди. «Япырмай, усының барлығын ол қаяқтан үйренди екен, қаяқтан билди екен?—деп таңланаман. Қәйткен менен де, өзиниң ел халқын,

туўған жерин усылайынша сүйиў, усыншама шексиз сағыныў, көп жыллар бойы алыста, шетте жүрип бир көриўге зар болып, талўас еткен адамның ғана жүрегінде туўылып пайда болатуғынын ақылымша жорып та жүрдим. Мен ушын Дәниярдың бул ҳаўазынан, онын ел гезип жетимдей болып ҳәр жерде жүргени де, Россияның қан төгиллип атырған далаларында жүргенлери де еситилетуғын еди. Мүмкин, ата меканы жөниндеги бул жалынлы ҳаўаз сол ўақытлары туўылған шығар. Усындай ўақытлары Дәниярды тыңлап отырсаң, көсиллип атырған кең даланы, адам баласы соншама сүйгени ушын, оны туўған анадай беккем қушақлап сүйгиң келеди. Минне, усы биринши рет мениң жүрегимде қандай да бир жаңа нәрсе оянып, оны қозғайтуғын сезим бийлеп, мен де усы жер келбетин, жер шырайын Дәниярдай сезип ҳәм сүйе билсем, мен де усындай етип халыққа айтып берсем деп тиледим. Билмеймен, өзим де қандай да бир жақсы нәрселерди күсеймен, бирақ не екенине өзим де түсинбедим. Усыған исенип тек жүрдим. Усы белгисиз күтиў, түсиниксиз әрман етиў, бул өнерге деген ышқыпазлықтың дәслепки нышаны екен, келешекте мен турмысты бояў, сүүрет арқалы көрсетиўге ҳәрекетленетуғынымды сол ўақытта мен ойламаған едим. Сүүрет салыўға кишкентай ўақтымнан баслап-ақ епли едим. Оқыў китапларындағы сүүретлерге қарап отырып айнытпай салғанымда балалар: «көрдиг бе буны, айнытпай салғанын!» десип, мақтайтуғын еди. Муғаллимлер де мектептеги дийўалы газетаның сүүретлерин маған салдыратуғын еди. Бирақ, кейин ала сүүрет

салыўды қоя турыўға туўра келди. Урыс басланып, ағаларым әскерге кеткеннен кейин, мен оқыўды таслап, өз қатарлы жолдасларым менен бирге колхоздың жұмысына араласып кеттім. Ол ўақытлары сүүрет салыў деген кимнің ойында бар. Ол ўақытлары сүүретши болыў ойымда да жоқ еди. Бирақ, сонда да Дәниярдың қосықлары мениң қыялымды толқытып; турмыстың көркемлигин сезиўге жүдә қызықсындырды...

Оңымда емес, түсимдегидей шийрин қыялларға берилип, дүньяға жаңа келип, көзим жаңа ашылғандай қыр дөгерегиме суқланып қарайман. Мен ушын буның өзи турмысымдағы ең үлкен ўақыя болып есапланады.

Ал енди Жәмийланың өзгергенин көрсеңиз еди! Баяғы ҳәзилкеш, шешен минез келиншек, неге екени белгисиз, сағы сынып, ойнақшыған өткир көзлери муңайып қалған. Жазғы думанлы күн сыяқлы, адамға мийрим шәпаатлы қарайды. Жолда киятырғанымызда, Жәмийланың жүзинен ҳәрдайым бир ой кетпей, үлбиреген ериплеринде күлкинің изи адасып, оның өзи билетуғын қандай бир жақсы нәрсеге иши жылынғандай, соған сүйсингендей болады. Гейде, керисинше, әлле бирнәрседен еси кеткендей. арқасына арбадағы қапты силкип салып, орнынан қозғалмастан сол қәлпинде турып қалады. Алдынан бурқып аққан дәрья тосыннан гезлескендей усы суўды кешип өтсем бе, ямаса кешип өтпесем бе деп ойлағандай болады. Усы ўақытта Жәмийла атаўлыдан қорқып, ал-салы шығың аңырайын турады. Неге екени белгисиз ол Дәниярға жақынламай тек болғаны көзине туўры қараўдан қа-

шып, шетлеп жүрди. Жәмийла Дәниярға бұрынғыдай нәзер салмағансып, шыдауға қанша хәрекетленсе де тақаты жетпей, ақыры болмаған соң, бір сапары қырманда илажы қурығандай Дәниярға иренжип сөйледі.

— Анаў үстіндеги көйлегиңди шешсен болмай ма! берсеш бермаған жуўып берейин! — Көйлекти суўға апарып жуўды да, жуўсанға жайып қойды хәм қасында отырды. Көйлектиң жыйырылған жерлерин жазған болып, оны көп ўақытқа шекем алақаны менен сыйпалап отырды. Гейде ол көйлектиң тозыўы жеткен ийин ушына муңая қарайды. Бир нәрсеге иренжигендей болады. Басын шайқап қояды.

Кейинги күнлери Жәмийла бир ирет баяғысындай қуўанышлы күлип көзлери жайнап, әдеттегисиндей кеўилли болды. Ол күни жұмыстан қайтып киятырған пишеншилер қырманға қайрылды. Арасындағы әскерден қайтып келген жигитлер:

— Әй, байлаң, болмаса суўға саламыз! — деп жабалары менен тәп берисип хәзиллесип айбат шекти.

— О-о, темир жабадан қорқатуғын қырманшыларды, тапқан екенсең, — деп Жәмийла олар менен жағаласып тура қалды. — Сыны келискен келиншеклер менен қызларды сыйлармыз. Сизлер өз жөниңиз бенен бола бериңдер!

Жигитлер сылтаў табалмай турса керек, оннан бетер күшейип кетти.

— Олай болса қыз-келиншеклер менен қоса барлығыңызды суўға басамыз.

Усы ўақытта шарпа-шурп алыса кеткен

жаслар уў-шуў шаўқым менен бирин-бири кийими, етиги менен суўға сүйрей баслады. Усы ойын топалаң ишинде Жәмийла хәммесинен бес бетер қатты күлип;

— Тарт, өйбей, шыққан жеринде қалады. Қарама! — деп жигитлер менен қашып жүрип алысып, ҳешқайсысына күш бермей жүрди. Оның үстине усынша қыз-келиншектің ишинен тек ғана Жәмийланы көргендей, неге екенин билмеймен, бәри Жәмийлаға жабысып оны қаттырақ қушақлап қысыўға хәрекетленеди. Бир ўақытта олар үшеўлеп Жәмийланы жерге жықты да, оны суўға ала жөнелди.

— Сүй хәзир, болмаса суўға кетесен! Сүй! — деп шақалақлап күлискен жигитлер Жәмийланы жағадан түсире берди.

— Услаң жигитлер! Тартыңлар! — Ишек силеси қатып күлген Жәмийла балықтай туўлап, қолда турмай, келиншеклерди жәрдемге шақырды, бирақ уў-шуў болып шырқырасып, суўға түскен орамалларын услаўға хәрекет жасайды.

Жигитлер Жәмийланы суўға таслап жибергенде, гүў еткен күлкиге қосылғандай өзекте гүмистей ақ көбик шашты. Еле де күлкиси тыйылмаған Жәмийла суўдың ишинде де күлип тур еди. Шашлары уйпаланып, үсти басы суў болсада бурынғысынан да бетер сулыў көринди. Шыт көйлегин етине жабысып, пүткил денесин қынап, көйлегинин етеги аппақ сатанына оралып, тырсыйған емшегинен тартып, белине шәппиктей жабысып тур. Жәмийланың оның менен иси жоқ, күлкиге мәсирип, жүзинен, үстинен сорғалаған суўды да байқамайды.

— Сүй хәзир! Сүй! — дейди тапжылтпай

ушлаған жигитлер. Жәмийла еркелеп, оларды сүйип те алды. Бирақ, жигитлер қоятуғын емес, оны және де суўға басады. Жәмийлаға усының өзи жағып кетти ме деймен, қайта суўда турып ишек-силеси қатқанша күледі. Жаслардың бул ойынына қырманда күлмеген адам жоқ. Қырман атып атырған ғаррылар қолларындағы гүреклерин таслап, усы ўақытта баяғы жигирма бестегидей, бетлериндегі әжимлери жазыла түсип, көзлеринде бурынғы жаслықтың оты жанланып, олар да қолларын шаппатлап: «Усла, жет! Етегинен тарт!» — деп көкбарда ылақ тартқандай бақырысты. Мен болсам қызыққа батып, ишек-силем қатқанша күлдим. Бул сапары жеңгемди қызғанып, қорыўды да умытып кетиппен. Усыншама журттың ишинен күлмеген, үндемеген тек ғана Дәнияр болды. Оны көргенде мен де тым-тырыс болдым. Қырманның шетинде Дәниярдың жалғыз өзи тұр. Дәниярдың ҳәзирги турған түринде, тәп берип жуўырып барып Жәмийланы жигитлердин қолынан жулып алатуғындай еди. Өзи қолын тийгизиўге тартынып, мүмкин, териштесиндей көрген Жәмийласын жигитлердин ҳәзир ап-аңсат қушақлап ойнағанлары Дәниярдың жанына қатты батқан қусайды. Оның қайғысы да, бахты да, Жәмийланың сулыўлығында болып тұр. Журттан оны қаншама қызғанғаны менен, жадырап күлген Жәмийладан көзин алмай, Дәнияр оның бул қылығына ишинен жекиринип те, сүйинип те көзиниң астынан тисленип қарап тұрды. Жигитлер Жәмийлаға тум-тусынан асылып, бетлерин тутып сүйдиргенде, Дәниярдың түси қуўарып, умтылып олардың қасына бара қояжақ болып

тур. Бирақ, тапжылмастан өз арнында тура берди. Бір ұақытлары Жәмийла оның қарап тұрғанын көріп қалғанға усайды, сағы сынғандай томсырайып турды. Ойынның қызығы менен жигитлер оны сезбей, қайтадан асылыса берди.

— Жеткиликли, ойын бір болады, — деп Жәмийла оларды қағып таслады.

— Ҳе, саған не болды? — деп жигитлердің бیرهуі ұа-қа-қалап күліп, тағы асыла бергенде, Жәмийла оның өңменинен ийтерип жиберди.

— Не болғанын не қыласаң? Армаған тур! — Жәмийла усти-басын дүзеп, Дәнияр тұрған жаққа жалт қарады да, көйлегін сығыўға қуўрайлардың арасына жуўырып кетти.

Дәнияр менен Жәмийланың бұл жасырын сырдың ақыры не менен питетуғыны маған түсиниксиз еди. Ырасын айтқанда буны ойлаўға қорқатуғын едим. Қайта өзимди алдарқатып буны ойламаўға тырысатуғын едим. Бирақ Жәмийланың қашып, жақынламай шетлеп жүргени хәм буған өзиниң қайғырып қыйланғаны, неге екенін билмеймен, мениң жүрегимди жеп, мени қапаландырады. Оннан көре бұрынғысындай гейде күліп, гейде хәзиллесип жүргениниң өзи жақсы болмас па еди? Сөйтсем де, түнлетип аўылға қайтып киятырып Дәнияр қосық айтқанда, олар ушын мениң соншелли баўырым ерип, жүректи туўлатқан қуўанышым соншама тасып, жаңағының барлығы естен шығып, мен ушын онда дүньяның рәхәти ғана қалады. Қыснақтан өтип, дәрьяға жеткенимизде, Жәмийла хәр ұақытта арбадан

түсип пиядалап жүретуғын еди. Мен де арбадан түсемен. Өйткени, дауысқа илесип, асықпай жаяу жүрген қандай жақсы! Жолдың топырағы да аяғына мамықтай тийеди. Жалаң аяқ жерде емес өзінди әл-аспандағы булт үстінде жүргендей сезесен. Хә дегеннен жеңгем екеуимиз де өз арбаларымыздың қасында жүремиз. Бара-бара Дәниярға жақынлап қаламыз. Ал, жанына барып қалғанымызды өзімізде билмеймиз. Қандай да бир әжайып күш адамды Дәниярға қарай жетелегендей, ериксиз жақынырақ барғың келип, усы қосық айтып киятырған туйық минез, сөзге жоқ Дәниярдың ырас-ақ өзи ме, егер сол болса, оның усы ұақыттағы түр-түсинин қандай екенин көргің келеди. Кеуили толқып, тула бойы қосыққа уйысқан Жәмийла хәрдайым жақынлап барып қалғанын өзи де анламай, Дәниярға әсте қолын созатуғын еди. Бирақ, өзін-өзи умытып, қосық айтқан Дәнияр буны байқамайтуғын еди. Оның ой қыялы аспанда шарықлап жүргендей, ол алысларға көз таслап, жағын алақаны менен сүйеп, қосықтың ырғағы менен жай ғана тербетиледи. Жәмийланың созылған қолы сол қәлпинде төмен түсип, арбаның бел ағашына барып тийгенде ғана ол есин жыйнап алғандай, қолын тез тартып алып, орнынан қозғалмай турып қалады. Жолдың ортасында силейип турған Жәмийла, жүректн елжиреткен терең муңға батып, бир азға дейин Дәниярға аянышлы көзи менен телмирип қарап, оннан кейин тез ғана жүрип кетеди.

Мине, усылардан кейин, жеңгем екеуимиздин бирдей тынышлығымызды алып, оның да

кеўилин алағадальққа салған түсиниксиз сезим, ҳақыйқатында да бирдей уқсас сезим ғой деген ой келетуғын еди маған. Мүмкин әўеле ол сезим ҳәр биримизде билинбей, жасырын түрде болған шығар, бирақ не болса да оның күни жетип, ўақыт, сәти толған сыяқлы күш алып, жүреклерди толығы менен бийлейди.

Жумыста Жәмийла иске берилип, оншама сыр билдирмейтуғын еди. Ал, гейбир ўақытта қырманда иркилип қалып, сәл қолы босай ғойса Жәмийла отырарға орын табалмай, албырап қалады. Не ислерин билмегендей, арман барып, берман келип, қырман атқанлардың қасына барып, оларға жәрдемлеспекши болып, гүрек пенен дәнди бір-еки рет бар күши менен жоқары қарай атады да, сол ўақыттың өзінде-ақ гүректи шетке ылақтырып таслап, өз жайына кетеди. Үйилген сабанның түбине барып көйлеңкелеп отырған болады, бирақ ол жерде де иши писип шыдамайды:

— Бермаған кел кишкене бала! — деп жалғызлықтан жалыққандай ҳәрдайым мени қасына шақырып алады.

Сол ўақытта маған жеңгем иштеги қандай да бир сырларын айтып, қапаланғанын айтады ғой деп дәмеленетуғын едим. Бирақ, ол ҳеш нәрсе айтпайды, тек ғана еркелетип, мениң басымды өзиниң дизесине қойып, алысларға көз жиберип, тикенектей тикирейген шашымды ұйналап, дирилдеген ыссы алақаны менен бетимди әсте ғана сыйпалайды. Жеңгемниң уўайым қайғы менен санаға толы жүзине қарап, не ушын екенин билмеймен, мен өзимди оған жүдә уқсатаман. Өйткени, оның да көкирегин

қандай да бір белгисіз қыяллар алып қашып, оның да жүрегінде жаңа үмітлер оянғанын ишимнен сезіп жүрдім. Мениң аңғарыуымша Жәмийла буннан қорқып, өзін күннен күнге бийлеп баратырған мухаббаттан қаймыққысы келеді. Бирақ, мухаббаттан да қол үзе алмайды. Оның ырқына берилиуіге мәжбүр болады. Мен де сондай-ақ, Жәмийла Дәниярды сүйсе екен, гейде: сүймесе екен, деп ойлайтуғын едім. Өйткени, қанша айтқан менен Жәмийла бизиң үйдиң келини, мениң тууған ағамның хаялы ғой. Сонлықтан да мен оны басқа адамға қалайынша қыяман. Бирақ, усыны билип тұрып мен, не ушын екенин билмеймен, буған усаған ойларымды өзиме жақынлатпайман. Мен ушын басымды Жәмийланың дизесине қойып, күнге күйдирген денесиниң ыссы лебине балқып, көзинен моншақлап аққан мөлдір жасқа қарау — дүньяның ең рәхәти ғой! Буннан басқа маған хеш нәрсениң кереги жоқ. Жәмийланың сондағы сулыулығы, гөззаллығы қандай еді! Жүрегиниң сонындай таза, ашықлығы ой қыяллары сонындай терең, ашық екенлиги оның нур берген жүзлеринен көринип туратуғын еді. Ол уақытлары мен усылардың хәммесин де өз көзим менен көрсем де, бирақ негизине оншама түсине қойған жоқ едім. Лийкин хәзир, арадан қанша уақытлар өтип кеткеннен кейин сол уақыяларды елеслетип, көбисинше өзиме сорау беремен бәлким. сүйиу деген адамның барлық сын сымбаты менен, ой сезиминиң ең бир жетилип турған уақты шығар? Ауа, өмирдиң тап усы жарқыраған уақтында шайырға йош келгендей, адамға

мухаббат келип, оған дем берип, жаңа жақсы тилек хәм үмитлерге жетеклеуши бир күш емес пе екен? Мүмкин, ашықлықтың барлық сыры да усында шығар. Жәмийланың жүзине қарап, гейпара ұақытлары өзим де оның жан сезимине берилип кетип қандай да бир түсиниксиз қууаныш пенен әрман жүрегимди бийлейтуғын еди. Орнымнан ушын турып, жууырып кетким келеди, аўылдың сыртындағы кең далаға шығып, жүрегимди тербелткен усы бир түсиниксиз қууаныш пенен бахыттың не екенін, оның дауасы неде деп шайқалған көк шөpler менен кең даладан дауысымның жеткенінше бақырып сорағым келеди. Бир күни мең бул сорауыма жууап тапқандай болдым.

Әдеттегідей бизлер станциядан шығып аўылға киятырған едик. Қас қарайып қалған. Аспанда жулдызлар көрине баслады. Айнала жым-жырт. Бул тынышлықты тек Дәниярдың дәрья бойлап жаңғырған дауысы ғана бузды. Жәмийла екеуимиз оның изинде киятырмыз. Дәниярдың қосық айтып киятырған дауысы бул сапары қандай да бир жалғызлықтың әрманы толып, адамның жүрегін елжиретип жиберетуғындай муңлы еситилетуғын еди. Көзиме ыссы жас келип, тамағыма бир нәрсе тығылып қалғандай болды. Жәмийла бул сапары қолын Дәниярға созып, қасына жақынлап барып, арбаға сүйенип, басын салып, үнсиз кетип баратыр. Дәниярдың дауысы кем-кемнен күшейип, түнги кең даланың үстинде қайтадан толқынлана баслағанда, Жәмийла басын көтерди де, жууырып барып, арбаға секирип минди. Дәниярдың жанына отырды да, қыймылдаудан қорыққандай, қолын көкиреги-

не қысып, отырған орнында қатып қалды. Енді не болар екен деген гүдикли ой менен мен олардан көзимди айырғаным жоқпан. Дәнияр Жәмийланың қасына отырғанын сезбегендей, оған қараған да жоқ. Қосығын тоқтатқан да жоқ. Бір аздан кейін Жәмийланың қоллары әсте ғана жазылып, денесін Дәниярға сүйеп, басын жай ғана оның ийинине сүйеди. Шаққан жүріп киятырған жорға бийе жүрисинен алжасып, жүрисін жубайына қарай қайтадан дүзегендей, қосық айтқан Дәниярдың дауысы қайтадан күш алды. Бурынғыларына усамаған бул қауазы ашықлықтың, мухаббаттын жаңа намасы болды.

Түн еки жаққа айырылып, дәрьяға жарық дүзегендей, қосық айтқан Дәниярдың дауысы түсіп, даланың гүлленген бети ашылғандай, усы кең даланың төсінде мен сүйіскен еки жасты көрдим.

Олар маған нәзерин аудармаса да, мен ол екеуінен көзимди айырмай киятырман. Сүйіскенлердің мениң менен қандай иси болсын, мен емес дүньяның барлығын умытқандай, олар тек ғана жүректі елжиреткен қош қауазға уйып кетіп баратыр. Мен оларға қарап, Жәмийла менен Дәниярды шексиз бахытқа бөленген адамлар еди, — деймен. Ауа, оның биреуі көзи қаранғыда оттай жанған, гөнерген солдат көйлегинің жағасы қайырылып, кең даланы басына көтеріп, қосық айтып киятырған Дәнияр еди.

Ауа, оның биреуі Дәниярға еркелеп, сес-себирсиз қушақлап отырған мениң жеңгем Жәмийла еди. Шексиз бахытқа бөленгендей Жә-

мийланың кирпичлеріне жас оралып, мөлдір моншақлар жылтылдайды.

Шын бахыт усы емес пе? Усы гимн сыяқлы әлемді жаңғыртқан қауазды дәреткен, туған журтына, жақты дүньяға деген зор мухаббатты Дәнияр биротала Жәмийлаға беріп, денесіндегі бар қасыл қәсілетті соған арнап киятыр. Бул бахыт емей не? Усы ұақытта сүйіскен қос жүрекке қарап, олардың өмір бойына бахытлы болыуына тилеклес болғаным соншелли, бир ұақытта қәдімгі Дәниярдың қауазы менен келетуғын түсініксиз абыржыу жүрегімді бүлк еткізді де, «Мен булардың сүүретін саламан!»—дедим де, жерден жегі қоян тапқандай қуанып кеттім. Бирақ, усы ұақытта өзімнің тапқан ойымнан өзім қорқып кеттім. «Менің қолымнан бул пәрсе келер ме екен, қайдан билейін?» ишимнен усы ойда турсамда, жаңағы ойға алданып, қыялдың ағысын тоқтата алмадым. «Ауа, мен булардың сүүретлерін саламан, тап мынадай көриніске усатып саламан. Олар менің сүүретімде де тап усындай бахытлы болады!» деп киятырман.

Усы қыялларға беріліп, жән-жағыма қарасам, көзіме август түні түрлі түске дөңіп кең дала жаздың күңгідей гүл жайнайды. Мен де өзімді бахытлы сезіп, ойлаған мақсетіме хәзир жететуғындай күшке мініп киятырман. Байқап қарасам, мен онда бала екенмен, келешекте бул мақсетімді орындау үшін қаншама қыйыншылық, қаншама азап көретуғынымды билмеген екенмен. Сондағы менің мақсетім: Дәнияр нама салып қосық айтқанын, мен бояулар менен сүүретлеп, усындай тау,

усындай аспан, булт, жер-сууларды, Дәнияр сыяқлы көркемлеп бериуі еді. Бул иске оғада шеберликтің керек екенлигин мен ойлаған жоқпан. Мениң ууайымым, «бояуларды қайдан табаман? Мектептен сорасам ба екен, әй бермес, өзлерине керек ғой!»—деген ой ғана еді. Гәптиң барлығы тап усында турғандай болып көрінди. Әттегене балалық-ай!

Мен усылайынша ойланып киятырғанымда, Дәниярдың айтып киятырған қосығы неге екени белгисиз, бірден үзилип қалды. Қарасам Жәмийла Дәниярды қушақлап, бауырына қысып атыр екен. Ол өзиниң усы жөнсиз хәрекетинен шоршынғандай кейин шегинди де, арбадан секирип түсти. Дәнияр албырап қалғанлықтан, дизгинлерди тартып атларды тоқтатты. Жәмийла терис қарауы менен жолдың ортасында есина айрылғандай болып бир аз турды да, бир уақытта мойнын зорға бурып, дирилдеген дауыс пенен:

— Неге қарайсаң? Менде не бар? Қарама маған айда атларыңды, тез кет! деп изде киятырған арбасына қарай жүрди. Аң-таң болғанымнан ауызымды ашып қалыппан, жеңгем маған да алып умтылды:

— Саған не жоқ? Арбаңа мин, мелшиймей! Бир-бирине усаған мақаулар, сизлер менен қудайдың азабына қалған екенмен!

«Ой тоба, бул неси екен, жин урғаннан аман ба өзи?» — деп киятырман. Ал енди тереңирек ойлаған адам Жәмийланың ҳақыйқаттан да қыйланып жүрегенин тез-ақ түсинбес пе еді. Кийеуи Саратовтағы госпитальлардың биреуинде жатырса, жақында қайтып келемен

десе, оған аңсат па! Бирақ мен бул ҳаққында өйламақ түүе, бийшара Жәмийлаға арым келип, оны жек көрп киятырман. Егер Дәниярдың енди қайтып қосық айтпайтуғынын билгенimde, қудай билсин, мен ушын Жәмийладан түси сууық адам болмас еди.

Ҳәзир пүткил денем сзилп, әлле қандай бир нәрсеге иренжип, ертерек қырманға жетсем, сабанға барып бойымды тасласам екен деп киятырман. Ал, арба болса жанымды қыйнап, денемди селкилдетип, дизгини қолымнан жылыслап, жол әбден болдыртты. Қырманға барғанда атлардың қамыт ағашларын еплеп, шешип, оларды арбаның астына байлауға ғана шамам келди. Оннан кейин сабанға барып бир-ақ жығылғанымды билемен. Дәнияр усы ақшамы атларды отлаққа өзи апарып тусапты.

Ертеңне оянсам, таң атып қалған екен. Усы бүгинги таң қандай таза болса, мениң де кеуилим сондай ашық, жүрегим қууанышқа толып, алдымда қандай да бир жақсылықтың келетуғынын күткендей туулады.

Ҳә дегенде неге сүйсинп жатырғанымды өзим де билмей, бирден кешеге күнгини есеме түсиргенимде, оннан бетер сүйсинп кеттим. «Уқсата аларман ба екен?» деген гүманлы ой сүйық көйлеңке қыяқлы пүткил денемди жайлады. Көзимди жумып елеслетип едим, кешеге күнги көринис ҳәзир ғана сүүретке түсириуге болатуғындай ап-анық болып көз алдыма келди. Орнымнан тура салып, өзекке барып бет қолымды жуудым да, жайлымдағы тусалған атларға қарай жууырдым. Азанғы шық басқан муздай жоңышқа жалаңаш балтырымды ашытып, тағы қаттырақ жууырыуға мәжбүр

етти. Бирақ, мен ушын бул ҳеш нәрсе емес. Қыядан қылтыйып киятырған күнди күтип алатуғын адамдай қууанышлы күлип, этирапымдағы нәрселерге көз таслап, жууырып баратырман. Минекей, салманың жағасында өскен айғабағарлар, алыста шашырап шығып киятырған күнге қарай бурылып, бойларын жаза түседі. Оны ақбас шөплер қоршап алған. Бирақ, жас айғабағарлар оған мойнын бурмай, күннің шуғыласына олардан бурын бөленип, сары гүлли басын гәрдийтип, күн нұрын еркин жутады. Мине, арбалар өтетуғын салмадан дегершиклердің излери менен суу ағып кетипти. Бул сууға жақынлаған жерде жуусанлар өсип, этирапқа жупар ийисин аңқытады, қәдирдан тууған жерим-ай! Мен жууырсам даладағы қарлығашлар да маған жарысып жән-жағымнан ушып өтеді. Эттен нағыз сүүретши болсам, усы таң азаңғы көринисти, минарланған тауларды, шық басқан жоңышқаны, азаңғы көринисти, жаптың бойындағы сары гүлли айғабағарларды сүүретке салсам қандай әжайып болар еді.

Бирақ, қырманға қайтып келгенимде менің бул алтын қыялларымның барлығы бирден отқа суу қуйғандай өшип қалды. Өйткени Жәмийла өткен ақшамы уйқыламағанға усайды, қабақлары исип, ашылмады. Ол маған үндеген жоқ. Хәттеки маған қараған да жоқ. Бир уақытта бригадир Оразмет қырманға келип атынан түсе бергенде Жәмийла оның қасына барды да, оның менен сәлемтеспестен былай деди:

— Арбаңызды алыңыз! Қаяққа жиберсең-

лер де мейлициз, бирақ станцияға дән тасымайман!

— Ҳаў, саған не болды, Жамалтай, ҳәрре шаққан жоқ па? — деди Оразмет.

— Ҳәрре шағып менде ала алмай жүрген ҳақысы жоқ! Бармайман деген соң бармайман! Айтқаным айтқан!

Оразметтиң жүзи түнерип кетти. — Айтсаң да айтпасаң да сол, станцияға арба айдайсаң, басқа сөз жоқ! — деди ол балдағын силкип турып. — Егер биреў тийген болса, оны айт, оның басында балдақ ойнатайын. Ондай болмаған болса, жумысқа бар. Ғәлле меники емес, әскердегилердиң ғәллеси. Өзинниң ериң де әскерде! — Бригадир турған жеринен жалт бурылып, балдақты алшақ таслап, бир жамбаслап алға қарай жүрип кетти.

Жәмийла жууап табалмай, қолындағы қамшысын, олай-булай сермеди. Қылмысы бар адамдай қызара бөртип тур. Бержағында турған Дәниярды көргенде, ол ишинен аўыр гүрсинди. Дәнияр болса атларын арбаларға жегип атыр. Ол жаңағы сөзлерди еситсе де сыр билдирген жоқ. Жәмийла және бир аз ўақыт қырманның ортасында зинирейип турды да, «Не болса ол болсын» дегендей қолын бир силтеп, арбасына қарай жүрип кетти.

Бул күни бизлер аўылға күндегиден ерте қайттық. Өйткени, Дәнияр станцияға баратырғанда да, аўылға киятырғанда да атларды қатты айдап отырды. Жәмийланың қабағы салыңқы. Дым кеўилсиз. Мен болсам қуўраған боз далаға қарап, өз көзиме өзим исеңбей киятырман. Кеші гана қулпырып турған кең да-

ланы ертеkte еситкендей болып киятырман. Сол ўақыттағы сүйискен қос жүреклердің бахытқа жеткен көринисі есимнен кетпейди. Көз адыма келип турды. Өмирдің ең бир жарқыраған, көрикли шырайын қус сыяқлы қолыма услағандай усы көринис есимнен кетпей мазамды алды, тынышымды кетирди. Ақыры, ойлаған мақсетиме жетпегенше жаным тыныл таппайды. Қырмандағы есапшының бир жапырақ қағазын урлап алып сабан гүдиңиң артына жасырынып дән ататуғын гүреклердің үстине қағазды қойғанымда, жүрегим аттай туўлап, аўызыма тығылды. Әкемнің биринши рет атқа мингизгениңдей-ақ:

— Бисмиллә! — дедим де, қәлемди қағазға тийгиздим. Хә дегенде Дәниярдың сүлдерин сала басладым. Ол ўақытта бул оншама жақсы да емес, жаңа үйреншиктің дәслепкә адымы еди. Салып атырған сүүретим оның көзине уқсай баслағанда, кеўилим алып-ушып, өзимнің қаяқта екенимди, не ислеп атырғанымды умытып кеттим. Сол мен көрген август ақшамы, қубылып жайнаған кең дала қағаздың үстине көшип келгендей, Дәниярдың сондағы сулыў қоңыр даўысы қулағыма еситилип турды. Көз алдымда солдат көйлегиниң жағасы кең ашылған Дәниярға сүйенип отырған Жәмийла тур. Бул мениң биринши рет өз бетимше салған сүүретим еди: мине, арбаның алтахтасы, мине Дәнияр менен қатар отырған Жәмийла. Дизгинлер бос жатыр. Қараңғыда атлардың жаллары салбырайды. Оның ар жағы түңги дала. Аспан төринде жымыңласқан сансыз жулдызлар. Буның барлығын

усыншама қунығып салып атыр екенмен. Бир ұақытта тас төбемнен биреўдиң ашыўлы даўысы шыққанда ғана өзиме келдим. Қарасам Жәмийла екен.

— Сен не тилиң байланып, қулағың пителип қалды ма? — Ол мени көп излепти. Сасқалақлағанымнан салып атырған сүўретимди жасыра алмадым.

— Арбаларға жүк артып қойғанымыз қашшан, бир гөш писиримнен берли сени шақырып жүрмиз. Бақырып атырмыз, ең болмаса бир рет даўыс берсең болмай ма... Қолыңдағы не өзи — деп Жәмийла сүўретимди алып қойды.

— Бул не сумлық! Солай де... — Жәмийланың түри бузылып, қағазға тесиле қарап қалды. — Уай, сол ұақыттағы мениң уялғанымды айтсаңа, жерге кирип кете жазладым. Диңкем қурып, орнымнан тура алмадым. Жәмийла сүўретке қарап турды да, жас айналған көзин жоқары көтерди.

— Маған бер буны, кишкене бала! — деди ол әсте ғана. — Мен сақлап қояйын...

Жәмийла қағазды еки бүклеп қойнына салып қойды.

Бизлер жолға шығып, аўылдан бираз узап кеткенше мен өзиме келе алмадым. Жүрегимди қозғаған сол әжайып көрннисти ырасым менен-ақ өзине азғана болса да уқсатып, сүўретке түсире алғаным анық па, әлле қандай бул бир өткинши түс пе, деп те гүманланып киятырман. Сөйтсем де жаңағы салған сүўретимен шимнен мақтанып, кеўлим көтерилип, шийрин қыялларға берилип, жақын арада мен бояў

таба ғойсам, толып атырған сұўретлерди салып, мектепке апараман деп киятырман. Ойлап қарасам бундай қыяллар сол балалық уақытқа тән нәрсе екен. Оның менен исим жоқ, жүдә қатты жүрип киятырмыз, кейинги уақытлары Дәнияр арбаны қатты айдайтуғын болды. Атлар тез еттен сылынып қалды.

Жәмийла Дәниярдан қалыспай киятыр. Жол бойы еки жағына қаранып, гейде айыплы кисидей күлимсиреп қояды. Оны көрип мен де күлимсиреймен. Менің ойлағаным: сұўрет салып жеңгемнің анау күнги ашыўын тарқатқан екенмен. Егер жеңгем Дәниярға қосық айт десе ол сөзсиз айтады... Демек, бүгин оның қосығын тыңлап рәхәтке батады екенмен. Қандай бахыт! Бүгин Дәнияр қосық айтса екен! Бизлер бул сапары станцияға жүдә тез келдик. Бирақ атларымыз қара терге түсип қалды. Тәрези бос екен. Дәнияр арбадан түсти де қаптарды тасый баслады. Оның не ушын асығып, не ушын буншама иренжигенін ким билсин, әйтеўир үндемей томсырайып жүр. Поездлар арман-берман өткен сайын Дәнияр тоқтап қалып, олардың артынан көпке дейін қарап тұрады. Бир уақытта Жәмийла арбаның қасына барып, Дәниярды өзинің қасына шақырды.

— Бермаған кел, Дәнияр, қасқа аттың нәлн босап кегинти, алын тасла, ұслап тұрайын.

Дәнияр аттың туяғын еки дизесинің арасына қысып, нәлди жулып алып, епди орнынан гура бергенде, Жәмийла оған әсте ғана:

— Сен не, ҳешнәрсеге түсинбейсең бе? Ямаса дүньяда менен басқа қыз-келишеклер қурып қалып па, — деди.

Дәнияр үндемей төмен қарады.

— Маған да аңсат па? — деди қасы селт етіп жоқары көтерілді де, Жәмийла аұыр гүрсинип. Дәнияр Жәмийлаға муная қарап, бір нәрсе айтқандай болды. Бірақ мен оның не дегенін білмей қалдым. Өйткені, мен аттың суұлығынан ұслап тұр едим, тап қырсығына ат сол ұақытта басын силкин қалды. Дәнияр болса бір нәрсеге ырза болғандай қолындағы тағаны сыйпап, арман қарап кетті. Мәнің таңланғаным мынау болды: Жәмийланың айтқан сөзлерінің Дәниярға қайсы тәреші унады екен? Мысалы, биреуіге: «маған да аңсат па? — деп гүрсинип айтып тұрса оның неси жақсы.

Қапларды тасып болып, бизлер қайтып киятырғанда, арқасында рюгзагы бар, үстине гөне шинель кийген, арық, майып болған солдат шарбаққа кирип келді. Буннан сәл ғана бұрып станцияға эшолоп келген еді. Жаңағы солдат жән-жағына қарап, қуұанышлы күлин турды да:

— Күркиреу аұылынан ким бар? — деп даұыслап бақырып жиберді.

— Бул ким екен? — деп танымай тұрсам да, — Күркиреуден мен барман! — дедім. Солдат қуұаныш кетті.

— Сен кимнің баласысаң иним?

Ол Жәмийланы көрiуден аұызы ашылып турып қалды.

— Қау, Жәмийла қарындасым! — Солдат жуұырыуы менен барып Жәмийланы кушақлап алды. Бул Жәмийланың ең жақын туұысқанындай болып кеткен аұылласы екен.

— Тап бул жерге билгендей-ақ қайырылғанымды көрдің бе! — деди жаұышгер ушып-

ушып қууанып. Оннан кейін ол Садықтың қасынан шыққанына бес күн болғанын, госпитальда бірге жатқанын, қуда қалса ол бір екі айдан кейін қайтып келетуғынын шубырттып айтып атыр. — Бул жаққа шығарымда келіншегіңе хат жаз, өз қолым менен тапсыраман, деп хат жаздырып алған едим... Сені ушыратқаным бундай жақсы болмас, минекей аманатың, мойныма қарыз болып жүрмесін, деп сасқалақлаған солдат шийнелинің ишкі қалтасынан үш мүйешли хатты сууырып алды. Жәмийла хатты қолына жалма-жан алды да, қууанғанынан ба ямаса уялып қалды ма, билмеймен бетлери хә дегенде қып-қызыл болып, оннан кейін қууарып сала берди. Уай құрғыр-ай жүрек деген бар болсын, усы ұақытта да ол көзинің қыйығын Дәниярға салып турды. Жәмийлаға хәуесленип қарап тұрған Дәнияр арбаның қасында бір өзі тур екен. Баяғы қырмандағыдай, я елге бара алмай, я басқа жаққа кете алмай, бір орнында турып, Жәмийлаға қадалып қалыпты. Демде-ақ тумлы-тустан жууырып келип қалған адамлар солдатты қоршап алып, гейбиреулері тууысқан, гейбиреулері ауылласы шығып, жөн-жосақ сорасып атыр. Жәмийла ауылласына рахмет айтыуға үлгермей-ақ, Дәниярдың арбасының дегершиклери аннан-саннан бір тийип қорадан шықты да, жолдың шаңын бурқыратып жолға түсти.

— Хау, мынаны жин урған жоқ па? Дени сау ма? — деп журтлар оның артынан бақырысып атыр.

Солдатты тууысқанлары бір жаққа ертип кеткенге уқсайды, шарбақтың ортасында жең-

гем екеуимиз ғана қалдық. Дәниярдың арбасы көзден ғайып болып кеткенше, алыста көрінген шаңға қарап тұрдық.

— Жүр жеңге, үйге қайтайық,— дедім мен.

— Кете бер, мени не қыласаң,— деди Жәмийла.

Мине, бизлер усылайынша биринши рет биримизден-биримиз айырылып, хәрқайсымыз өзимизше жолға шықтық.

Қаңсыған дала, демигип тур. Жерден көтерілген ыссы хәуир ериилеримди тобарсытып, таңлайым кеуип кетти. Дәл аспанда қаңтарылған күн жерди темирши устаның көригине салғандай, азаннан бермаған өртенип атыр. Ашқылтым шаң алыстағы тау жоталарына қарай жылжып, күн думан арасында тұрғандай, батып баратыр. Аспанда уйыған қара жалын белестің үстіндеги қызғыш бултлардың өжет толқынлары, атлардың танауларында ақ сор қалдырып, шаң басқан жал қуйрығын әсте ғана қозғап, жол бойындағы таллардың басларын желпип кетеді.

— «Бул неси, жауын ба екен?» дедім ишимнен. Жүректі өртеген жалғызлық ишимди өртеп, жалап, әлле бир нәрседен қорыққандай, атларды тындырмастан айдай бердим. Тек мен ғана емес, узын сыйрақ тууалақлар да бир нәрседен сетем алғандай жалтақтап шөплердин арасына жасырынады. Самал әлле қаяқлардан жол үстине қандайда бир шөплердин жапырақларын айдап әкеледі. Бизинц жақта бундай жапырақлар болмайды, шамасы, қазақтың шөлистанлығынан келген болыуы керек. Әтирапта хеш бир жан жоқ. Дәнияр да көринбейди. Артта қалған Жәмийла да

жоқ. Қуяштың ақырғы нурлары да сөніп баратыр. Шаршаған дала тунжырап уйқыға киристи.

Мен қырманға қас қарайғанда келдим. Қырман тыныш. Елп еткен самал жоқ. Дәниярды шақырып едим, оның орнына қараұыл ғарры жуап берди:

— Ол өзек бетке кетти. Оны не қыласаң?— деди де ол өзінше мыңғырлады — самалдың жоқлығына қара, әй құдайыма-й, самал болмаса, қырманда жұмыс болама, жұрттың барлығы үйли-үйинне кетти...

Атларды жоңышқаға тусап жиберіп қайтып киятырып өзекке қайрылдым. Әдеттегідей Дәнияр тик жардың басында отырыпты. Оның артынан қарағанда да, қайғыға батып, үлкен әрманда отырғанын билиўге болатуғын еди. Бір дизесин қушақлап, басын төмен салбыратып жар астындағы гүрилдеп аққан өзектин ағысын тыңлап отыр. Оның бұл аянышлы отырысы жүрегимди дирилдетіп жиберди. Дәниярдың қасына барып, оған тәселле беріп ең шийрин сөзлер менен оның қайғысына ортақласқым келди. Бірақ, мен оған не деймен, қалайынша жубатаман? Біраз ұақытқа шекем ойланып турдым да, оннан кейін қырманға кеттім.

Буннан кейін де көпке шекем уйқыдай алмай, сабанда жатырған жерімнен аспанды торлап киятырған бултларға қарап: «Адамның өмири буншама неге қатал, не ушын буншама түсиниксиз?» — деп мен қайдағы бір нәрселерди ойладым. Жәмийладан болса еле хабар жоқ. «Ол буншама неге кешикти, қаяқта жүр екен?» — деп арбаның дегершигинин

сатырлысын еситиў ушын қулағымды түрип жаттым. Қатты шаршасамда уйқым келмеді. Таўлардың төбелеринде қалқыған бултлардың арасынан жасынның жалт-жулт еткенін қубылып турды.

Дәнияр өзек беттен келгенде мен уйқылаған жоқ едим. Ол не қыларын билмей, жол бетке қайта-қайта қарап, қырданды арман-берман айналып жүрди де, менің қасыма келип, сабанға жатты.

«Енди ол аўылда қалмайды, басын алып бир жаққа кетеди!»—деп ойладым мен. Бирақ бийшара қаяққа барады... үй-жайы жоқ мүсәпирдің кимге кереги бар дейсең? Жаман болды, енди не қылар екен?»

Көзим жаңа илинип баратырғанда, киятырған арбаның салдырлысы еситилип қалды. «Жәмийла келгенге усайды!» деп болжадым уйқылы-ояў.

Қаншама уйқылағанымды билмеймен, бир ўақытта тап қулағымның қасынан сабан сытырлап биреў жақын келгендей болды. Қанат қаққандай қандайда бир суў бетимди сыйпап өтті. Көзимди ашып қарасам, Жәмийла екен. Суўға шомылған болса керек, көйлегин салқылатап суўға малым алыпты. Өзи де бир түрлі жағымлы самалды ертип келди. Жәмийла тоқтап қалып, еки жағына елеңлеп қарады да, Дәниярдың бас жағына тамап отырды.

— Дәнияр, мине, мен өзим келдим!—деди ол эсте сыбырлап,

— Жым-жырт тынышлық, тек аспанда найзағай ғана жалтылдайды.

— Сен өкпеледің бе? Қатты өкпеле-
дің бе?

Және де айнала этирап тып-тыныш, өзек-
тің кенарасынан келген сууға шүмп етип кс-
сек түсті.

— Бірақ, мен айыплыман ба?.. Сенде де
айып жоқ...

Тауды жағалай күн гүркиреді. Шоршып
кеткен Жәмийла жалт бурылып қарағанда,
шағылған шахмақ оның жүзін жәп-жақты
етип көрсетті. Усы ұақытта Жәмийла Дә-
ниярды қушақлап, оған жақынлай бергенде,
ол оны өзине тартып қысты. Сабанға оранып
Жәмийла Дәниярдың қасына жатты.

Хұўилдеп ескен самал даладан жулқынып
келіп, қырмандағы сабанлардың уйқы-туйқы-
лын шығарып, қырманның бир шетіндеги боз
үйге бир тийіп, жол менен құйынлатып өз жө-
нине кетті. Жалт-жулт еткен найзағайлар
бултлардың арасында көкшил жалынын шар-
пытып, қарағай гүрс ете қалғандай сатырлап
күн гүркиреді. Пүткіл денем сергексип сүй-
синсем де, және сескендим, күн гүркирегенде
ақырғы найзағай тәбияттың сууық көркіні
ашып, жаздың питип жақынлағанын қабарла-
ды. Ғеш нәрсеге күш бермейтуғындай, Жәмий-
ла Дәниярға сыбырлап атыр.

— Шының менен-ақ гүманланып қалдың
ба? Мен сени қәйтип биреуге алмастырайын!..
Керек емес маған, оның кейинги, мухаббаты
өзине, мейли ким не десе де, мен сенликпен!
Жалғызым, жаным, ғешкимге сени мясар
көрмеймен!.. Мен сени бүгин емес, кеше емес,
сыртыңнан билгендей, бала болып есим кир-

гели берли сүйемен. Мине, енди сен де мени ізлеп келдин!

Жасыл найзағайлар шил пәршеси шығып сынып, жардың астындағы суўға түсип атыр. Ойер-бүйерге тийип, сабанды тасырлата, жаўынның дәслепки тамшылары себелей баслады.

— Жәмийлам, жаным, баўырым, қызыл гүлим, Жамалтай!—деп, Дәнпяр қырғыз бенен қазақта бар ең сулыў атларды сүйгеннен арнап атыр. —Мен ғой сени әлле қашаннан берли сүйемен, өмиримде көрмесем де, оқолта жатырып сени ойлағанман. Мениң сүйгеним туўған жеримде екен! Көрсем, ол сен екенсен, Жәмийлам, қызыл гүлим!

— Бүркитим! Қырағы бүркитим бермаған қараса, көзинди көрсетсе, мениң жүрегимдеги дәртим тарқасын, о, алғыр туйғыным!

— Жаўын кем-кемнен күшейип баратыр. Самал ушырған қара үйдің үзиги, қанатынан айырылғандай жалп етип үзилип түсти. Бир қыялап қуйған жаўын, жерди сағынғандай үсти-үстине қуйып, аспанның бир қапталы сөгилип кеткендей күн гүркиреди. Жаздың күни бурқ етип үпелекке тийген оттай жалын атқан жасындай найзағайлар таў баўырлап, тумлы-тусты жарқыратып жиберди.

Жаўын күшейип баратыр. Мен болсам сабанға оранып, дәл қолтықтың астында туўлаған жүректің дүкилдисин сезип атырман. Усы ўақытта меннен де бахытлы, меннен де қуўанышлы ҳешким болмаған шығар. Көп ўақыттан берли наўқасланып, бүгин далаға шыққанда, аспанда жарқыраған күнди көргендей жер бетинде өмир сүриўдиң өзи қаншама бахыт екенин билгендей болдым. Жаўында най-

зағайлардың жақтысы да сабанның астына, менің жатырған жеріме жетіп атыр. Бірақ мен оннан жеркенгеним жоқ. Көзім илинип баратырып, өзімше күлімсиредім: құлағым шалған не нәрсе болды екен, Жәмийла менен Дәниярдың сыбырласқаны ма, ямаса жауының тысырлап сабанға тийгени ме екен? «Мине енді күн жауа береді, күз келеді!» — деп жатырман мен өзімше. Ұақықатында да күздің хабаршысындай болып, ұөл тартқан сабан менен сарғыш тартқан жууһсанның жыллы ұәуири мурныңа келеді.

Ал, ендиги күзде бизің тәғдиримиз қандай болатуғыны ұаққында, не ушың екенін билмеймен, мен ойламаппан.

* * *

Сол күзде, еки жыл үзилистен кейін, мен қайтадан мектепке оқыуға бардым. Сабақтан кейінги бос ұақытларда мен көбисінше баяғы суу бойындағы жардың астына барып жүрдім. Қырман алынып, ол ұақытлары бос қалған еді. Усы жерде мен мектептен алған бояуларым менен өзімнің ең дәслепки этюдлерімди, сүүретлерімди салдым. Ол ұақыттағы сүүретлерім оншама айтарлықтай жақсы болмаса керек. Өйткени, олар маған оншама унамайтуғын еді. «Шамасы бояуларым насаз болса керек, деп ойлайтуғын едим ишимнен. — Үйің күйгир нағыз бояу тапсам, қандай жақсы болар еді!» Деген менен мен ұақықат бояудың қандай болатуғынын билмейтуғын едим. Арадан бираз ұақытлар өткеннен кейін ғана сүүретшилер қолланатуғын қорғасын қаплы

хақықат бояуларды биринши рет көрнүге тууры келди. Бояу бояу менен, бирақ муғаллимлердин де айтқанлары дурыс сыяқлы: сүүретши болуу ушын сүүретшинин өнерин кунт пенен үйрениу керек, оның оқыуын оқыу керек. Бул айтылған ақыл орынлы болғаны менен, оқыйман деген мениң үмитим жоқ еди.

Оқыу қайда: ағаларым сол кеткеннен дәрексиз, ал еки үйднң жалғыз бел байлар жигитин анасы оқыуға жибернүши ме еди. Буны билнп мен үндемейтуғын да едим. Бирақ, әрман еткен оқыуды есимнен шығармай, ишим жанатуғын еди. Оның үстине усы быйылғы гүз айрықша көрикли болды. Қолдан өнер келсе, көргенинннң бәрнн салсаң болғаны, өзннше сүүрет болғандай. Әттегене, сондағы гүзди айтсаңа!

Күркиреуднң сууы тартылып, суудың астында қалған баяғы қазандай таслар ендн сыртқа шығып, олардың үстннде жап-жасыл, сап-сары мүк тәризли шөп-шалаңлар нағыш салған. Азаңғы шық пенен талдың сыйдам шыбықшалары сәл қызарып, жабайы өскен тереклер күннен-күнге түрленнп қулпырады.

Жазы менен жайлауда түтннге ысланған жылқышылардың үйлери, ҳәзир үлкен сайдың буурыл тартқан жазықлығында ҳәр жерде қарауытып, шубалып созылған ақ боз түтннлер әлле қаяқлардан аңқып, жағымлы түс, хош ийиси мүнкип турады. Дөгеректе жылқылар жайылып, бет-бетине кеткен үйрнн жыйнай алмай, тынышсызланған айғырлар елеңлесип киснеседи. Жазға дейннги көретуғыны усы еди; бийелер оңайлық пенен үйрнне қосылмайды. Таудан түскен мал саргайған шөплер-

ди жапырып басып, аңызба-аңыз жүреді. Гүзгі даланың бети кым-қыйқаш ізлер.

Гүз усылайынша көп турған жоқ. Көп кешікпей-ақ қара самал турды, аспанның иреңі бузылып, қар аралас жауын басланды. Хәпте бойына изин үзбей жауын, бір күні пәсеңлеп тоқтағанда, мен Гүркиреудің жағасына бардым. Ұа анадай жердегі таслақ атауда, жыңғыл менен шеңгеллердің арасындағы жалғыз түп тау рябинасы жанған оттай болып, сүүретке «соранып» турып алды.

Етектегі қуұрайлардың арасында сүүрет салып отыр едим, кеш кирейін деп қалған, бір ұақытта басымды жоқары көтеріп, арғы жүзге суу кешіп өткен екі кисинің сүлдерін көріп қалдым. Олардың Дәнияр менен Жәмийла екенін дәрриу таныдым. Неге екені белгисіз, олардың жүзлери сескенген, сақланғандай түрді билдирді. Дәнияр әдетінше адымын кең керіп таслаған сайын, оның сәдеплери илинбеген шийнелинің етеклери, тозығы жеткен солдат етигинің қонышына тийеди. Жәмийла болса, аппақ жууылған жүн жаулығын тартып, үстине ояқ-буяққа шыққанда кийетуғын жыйынлық қызыл ала гүлли көйлегі менен ший мақпал камзолын кийіп алған. Бір қолында көтерген түйіншиги бар екинші қолы менен Дәниярдың арқасындағы қапшықтан ұслап баратыр. Екеуі анда-санда бір нәрсе тууралы сөйлесіп алады. Булардың бизің ауылды таслап бір жаққа кетіп баратырғанына түсингенимде, ишим уұдай ашып, жүрегім қысылды.

Олар екеуі қамыслардың арасы менен кетіп баратыр. Мен болсам лал болып еле арт-

ларынан қарап, енди не қыларымды билмей қалдым. Бақырайын десем, тилим таңлайыма жабысып қалғандай.

Тау жамбаслаған бултарға күннің алыстағы нурлары ақырғы рет түсіп, жер беті кем-кемнен геүгим тарта баслады. Айналаны демде-ақ қараңғылық басты. Дәнияр менен Жәмийла артына қарамай темир жолдың разъездин гөзлеп, адымларын шалт таслап баратыр. Олардың қаралары көрінбей кетіп, бираздан кейін қамыстың арасынан көрінбей қалды.

Мине, мен усы ўақытта ғана есимди жыйнап:

— Жәмийла-э-э!— деп бар даўысым менен бақырдым. Томсырайған қараңғы даланың үстинен «а-а-а»... —деген жалғыз жаңғырық ғана көпке созылып, барып басылды.

— Жәмийла-э-э! дедим мен, және де бар ашыў менен, бақырып орнымнан турып алға қарай умтылып, олардың артынан жуўырдым. Суўды суў демей, етикшен, кийним менен суўды кешкенімде, денемди түршиктирген муздай шашырандылар бетиме, пүткил денеме жайыла берди. Оғанда қарамай, бар адымымның барынша жуўыра бердим. Бир ўақытта аяғым бир нәрсеге сүринип кетти де, ентелей барып ет бетимнең жығылдым. Басымды жоқары дәрриў көтерип, бетимди басып, өксип-өксип жылап жибердим. Астымдағы ызғар топырақ қолымды, бетимди муздай етип, түн қараңғысы жаныма зил қара тас салмағын салғандай, өкпем қысылып, қамыслар мениң қайғымды бөлисип, жән-жағымнан муңлы сылдырласады. Жаңа Жәмийлаға бақырған даўысым

да томсырайған даланың үстінде жаңғырып қулағымнан кетпейди.

— Жәмийла, Жәмийла! — деп жас баладай өксиң, мен өзимнің ең жақын көрген қымбатлы адамдарым менен хошласып атыр едим.

Мине усы ұақытта ғана, жер қушақлап жылап жатқан ұақтымда, мен өзимнің де Жәмийланы сүйгенимди түсіндим.

Аға, бәлкім бұл балалық ұақыттағы ең таза, нәресте сүйіншім болған шығар! Бетимди көз жасыма сууланған жеңіме сүртің, тағы да көпке дейін жылап жаттым. Қарасам, усы ұақытта тек ғана Жәмийлалар менен хошласпай, өзимнің балалығым менен де хошласып атырған екенмен.

Қараңғыда теселип үйге келгенимде, биің қорада жалма-жан биреулер ат ертлеп атыр екен. Осман әдеттегісіндей мәс, қолына сойыл ушлап, бір жерде тыпыршылап турмайтуғын атын жулқылап, бақырып атыр:

— Мен айтпадым ба, айттым ғой! Мине енди пүткіл Олжабай әуладына масқара ис болмады ма! Болың атланып, жеткен жерде тентиреген нйт шала қазақты таяққа жықпасам, атым өшсиң, мейли, он жыл мойнымда, бірақ, көрингенге Олжабайдың қатынларын талауға бермейміз! Атланың жигитлер, кеттик! Қаяққа кетеди дейсен, станциядан қууың жетеміз!

Қууғыншылар қаяққа ат қояр екен дегенимде, жүрегім суу етип, денем муздай болды. Не нслеримди билмей, ауылдың сыртына шекем атлылардың артынан жууырып отырып, олардың разъезди гөзлеп емес, ал станцияға кететуғын гүзар жолға түскениң көргенде ғана

жаным тыныш тапты. Ошнан үйге, келдим де, жылағанымды ҳешкимге билдирмей атамның тонына оранып алып, жатып қалдым.

Буннан кейин аўылда қанша гәп сөз, мышмыш әңгимелер болды, ҳаяллардың барлығы Жәмийланы жамаплап атыр:

— Ақмақ тә! Болмаса ким өзиниң ырысына тебеди, тентиреген мүсәппр менен кеткени неси!

— Соны айт-аў, жеңге! Несине қызықты екен деймен-ақ! Жаман шийнели менен тозығы жеткен етигинен басқа ҳеш нәрсеси жоқ ғой, өзиниң!..

— Оның не, қора-қора малы барма еди!— деп, тағы биреуи қошеметлеп шықты. — Үйи жоқ, жайы жоқ тентиреген биреу дә! Мейли, өз обалы өзине, өкинип елеберип бармағын тислер... Көрермиз сонда ол сулыұсымақ нәрсени!

— Тоба, Садықтан артық ерди қаяқтан таппақшы ол. Аўылдың маңлай алды жигити емес пе, не ҳәрекети де мықты емес пе еди...

— Оны айтасаң-аў, қәйненеси ше: Усындай найғамбардай болған қәйненени қаяқтан таўар екен ол! Өзиниң соры, мейли!

Өзимниң бұрынғы жеңгемди жамапламай, оның қылғанын туўры деп тапқан мүмкин, жалғыз мен ғана емес шығарман. Дәниярдың ески шийнели менен тозығы шыққан етигин былай қоя турып, ал өзиниң ким екенин, оның ишки байлығы қаншама зор екенин, мен билмегенде ким биледи. Жәмийла Дәнияр менен ерип кетип маңлайы ашылмайды, бахытсыз болады деген гәплерге мен ҳешбир исениў былай тұрсын, қайта, ол анық бахытын енди

тапты деп исенмен. Тек апам ушын қатты қапа болдым. Жәмийла менен апамның күш ғайраты, билгирлиги бирге кеткендей, ал өзинен-өзи еле қайғыланып басы төмен түсті. Жарықтық турмыстың ағымы гейде усылай етип, өзиниң ески соқпағын бузып, шуғыл жерден жана бахытқа бет бурганын түснбеген сыяқлы. Мысалы, үлкен, қарыұлы теректи боран тамыры менен қопарып кетсе, ол екншилей бойын тиклей алмайды... Апам да сол сыяқлы, бұрынғы күшинен айрылғаны ҳәр бир қыймылынан байқалып қалатуғын болды. Әўеле ол ийненин ҳешкимге сабақлатнайтуғын еди, арланып жаман көрнүшн еди. Енди болса, бир күни үйге кирип келсем апам ийнениң көзин таба алмай, жарыққа сығалап, жылап отыр екен.

— Мә, сабақты өткерип бер!— деди ийне менен жипти қалшылдаған қолы менен маған қарай созып. Оннан кейин аўыр гүрсинди де, көзиниң жасын сүртип атырып, өзнше сөйленди. А—а сорлы келиним-ай, ҳеш жерде ҳешнәрсе жоқ, қор болатуғын болдың-аў... Сол жүргени менен қолда жүре бергенде, қандай адам болған болар еди... Құрғыр Жәмийла... Өзинди өзиң өлтирдин... Бизди байлап кеттиң... Не ушын кеттиң екен. Бизниң үйде неден, кимнен кемшилик көрдин, қай кнсенден кем едиң... Сорлы Жәмийла...

Апамның усылай отырғанын көрип, сай сүйегим сырқырап кетти. «Жоқ, апа, ол сорлы емес!»—деп бақырып жибере жазлап барып тоқтадым. Апамды қушақлап алып, Дәнияр дегениниң қандай адам екеннн, мен оны қандай жақсы көргенимди айтып берип, еңи-

реп келіп жылағым келді. Бірақ, бұл сөзлерді мен қайсы бетім менен айтпақшымап; өмірі өткенше апамның жүрегінде шерлі қайғы қалмайма. Солай-ақ еслесем де, менің бұл гүнасыз «қылмысым» биліпбей ізсіз қалған жоқ.

Арадан көп өтпей Садық үйге қайтып келді. Шынын айтқанда, сыртынан сыр билдирмегені менен де, ол қатты намысланып, ишпен тунып жүрді. Дұрыс, Османлар менен ишкілік үстінде отырғанда:

— Атасының гөрі, кетсе кетсін! Қаңғып жүріп, ақыры бір жерде аштан өліп-ақ қалар. Хәзір қатын деген толып атыр, шетінен шертін көребер... Алтын баслы қатыннан, бақа баслы ер артық, —деп оның шулығы бар ғой...

— Ол айтқаның туұры ғой, — деп Осман жууап берді.—Бірақ, сонда бір қолыма түспеді дә, түскенде ме, анаұсын силейтін салып, мынауысының шапанын атқа сүйретіп қайтар едім! Менің болжаұымша олар түсликке кетті ғой, пахтаға, болмаса, қазақтардың арасында тентиреп жүрген шығар. Енді бір таң қалған жерім: сол нәтті хешкім билмейді, хешкім сезбейді, қалай болғанын бизлер де аңғара алмай қалдық... Сол бураңлаған қаншықтың қарамзадалығы, жигін билдірген жоқ, болмаса ғой оны...

Бұндай сөзлерді еситкенімде қаным қайнап, мушым ерксіз түйилетуғын еді. Егер күшим жетсе, Османның бетіне түкіріп: — «Баяғы орақтың уақтындағы есіннен шықпай жүрген екен ә... Болмаса, анық қарамы, анық бузылған бузақы сенсең!»— дер едім.

Бир күни үйде отырып, мектептің дийуалы газетасы ушын сүүретлер илдирип атыр едим, апам да печьтнн жанында от жағып отыр еди, бир ўақытта есик сарта ашылып, үйге қуп-қуў болып урланған Садық ағам кирип келди. Ол мени нәзеринде тутып, жулқынып киятырғанында, желбегей таслаған шийнели ушып түсти.

— Мынаны ким салған, — деп үлкен бир бет қағазды бетиме тутты. Қағаздағы сүүретти көргенде хұрейим ушты; бул мениң баяғы қырмандағы Дәнияр менен Жәмийланы қәлем менен салған сүүретим екен. Олар маған усы ўақытта туўры қарағандай болды. Ой Жәмийла-ай, буны қалай умытып таслап кетти екен. Үйдиң бир жерине жасырып қойып, соннан умытып кеткен ғой!..

— Мен салған едим, — дедим мен.

— Бул, бул ким өзи.

— Дәнияр.

— Бузықсан сен! — Қалшылдаған Садық сүүретти майдалап шил-пәрше етип жыртты да, аяғының астына салып тепкилеп-тепкилеп, есикти қатты жаўып сыртқа шығып кетти.

Үйдиң ишин көпке созылған тынышлық бийледі.

— Сен билетуғын ба едиң? — деп сорады бир ўақытта апам.

— Аўа, билетуғын едим.

Апам печьке арқасын сүйеп, сондай айып-лаған көз бенен телмирип қарағанда, биротала шабар бармақты шабайын деп:

— Мен олардың сүүретин және саламан, — дедим.

— Апам басын қайғылы шайқап, төмен түсирди.

Мен болсам жерде жыртылып атырған суўретке қарап, ишимди өртеген қайғылы ызаға шыдамай кеттім. Мейли, мен бизиң үйдиң урыўы ушын «бузақысы» болайын, бирақ, адамлық үлкен шынлыққа мен қиянет жасаған жоқпан, өмирдиң үлкен шынлығына мен ақырына шекем әдил болдым. Мениң усындай ҳақ нийетлигимди ҳешким билген емес, буны елелатқа айтыўға да болмас сирә, өйткени басқалар тўе жанымдай көрген өз анам да буның мәнисине түсинетуғын емес.

Апам үнсиз отыра берди. Жанағы ыза көзиме жас келтиргенге уқсайды, жерде шашылып атырған сүүреттиң қыйқымлары пйиримленген суўда аққандай қалқып, үйирилип атыр. Жаңа Дәнияр менен Жәмийланы сүүреттен тири сыяқлы көрген ўақытта басыма соншама уялаған екен, көз алдыма баяғы август ақшамындағы гүлленген дала келип, Дәниярдын от пенен жалын болып шалқыған даўысы құлағыма еситилгендей болып турды. Жәмийла менен Дәниярдың сол ўақыттағыларын есима түсирип отырып, муңлы жымыйып отырдым. Олардың аўылдан кеткендегисин ойлағанымда, жүрегиме күш толып, мен де солар сыяқлы өз бахытым ушын қыйын жолға шығыўға беккем бел байладым.

— Мен оқыўға кетемен!— дедим апама.— Сүүретши болғым келеди. Сүүретшилик оқыўға бараман; атама да усыны айтып қой...

Бул сөзди айтқанымда, апам ҳәзир урыста хабар-атарсыз кеткен ағаларымды еске алып, ағыл-дегил жылайды гої деген ой менен, өзим-

ди соған тайынладым. Бирақ, бахтыма қарай, апам бул рет көзинен дымда жас шығарған жоқ.

— Мейлиң, барсаң өзиң бил, — деп маған жүдә батырып сөйледи. — Темір қанат болған соң, хәр қайсысын өзлериңше қанат силтеп қалыңлар... Биз қайдан билейик, бәлким, сизлердики дурыс шығар, бәлким, алысқа шарықлап ушарсызлар... Хәзирги заман усындай болды ғой... Оқыуына барсаң, өзиң бил... Мүмкин, сол жаққа барғанда сүүрет салып шыжбайлағанның кәсип емес екенин билерсең... Үйиңди, ата-анаңды умытпа, бар тилегим усы...

Сол күннен баслап, кишкене үй өзінше болып, бизлерден бөлинип кетти. Мен болсам көп кешикпей оқыуға кеттим.

Сүүретшилердиң мектебин питкерип, Ленинградтағы Академияға өнеримди раўажландырыу ушын оқыуға барғанымда, мен өзимниң дипломлық исимди тапсырдым. Бул дипломлық жұмыс көптен берли нийет етип, жүрегиме сақлап жүрген сүүрет еди.

Әлбетте, сизлер бул сүүретти Дәнияр менен Жәмийлаға арналғанын сезген шығарсызлар. Аўа, мениң бул сүүретимде гүзги кең дала менен шубатылып кеткен жолда, сәдепери илинбай еки жаққа ашылып, алдына қарай хұжданлы нық қәдем таслаған Дәнияр менен оның қасында қапшықтың мүйешин услаған, қууанышлы киятырған Жәмийла...

Олардың алған бағыты Дәнияр айтқан шексиз, қулпырған кең дала... Бул айдын шалқар далада Дәнияр менен Жәмийладай ким бахытлы болмас!...

Ырас, мениң сүүретим барлық жағынан бір кемссіз сызылған деп айталмайман, шеберлік бара-бара мийнет пенен келмей ме... Солай болса да, бул сүүрет мен ушын дүньядағы ең қымбатлы зат, өйткені жүректің ең қасыл, дәслепки жалынын мен усы сүүретке арнағанман.

Мине енді бір талай тәжіриібелі болсам да, гейнара ұақытлары ислегенім ойдағыдай болмай қалатуғын аұыр ұақытлары да болады. Ондай ұақытлары мениң жүрегимнің даұасы — сүүреттегі Дәнияр менен Жәмийла, олар көзиме сондай ысық көрینیп, мени өзине сондай тартып турған тәрізліп. Бундай жағдайда сүүретке қарап, Дәнияр менен Жәмийладан әдеұир ұақытқа шекем көз алмай, олар менен сырласып, көзбе-көз сөйлесемен.

«Хәзир сизлер қаяқтасызлар, қайсы жоллар менен кетип баратырсызлар. Бизинің жерде бундай жоллар, кең далалар көп: Қазақстаннан баслап, Алтай менен Сибирьге дейін жазықлық дең дала, жоллар! Бул алтын үлкелердің далаларына сондай мийнетті сүйетуғын азаматлар жаңа турмыс қурыұ ушын атланды. Бәлким сизлер де усы жаққа кеткен шығарсызлар! Ондай болса, сапарларың он болсын!.. Жәмийла! Мениң алтын Жәмийлам, сен кеткенде басыңды төмен түсирмей, бийік услап, кең дала менен кетесең... Хәзир де сондайсаң ба, хәзир де сол кәддің бе? Ямаса шаршаған ұақытларың болды ма, жаным Жәмийла. Болмаса өз күшіне исенбей, гүманланған күнлерің болды ма, гүлим Жәмийла! Егерде сондай болса, төзімсізлікке берілме, Дәниярды қуұат қылып алға бас! Қандай алыс жол

болса да сонда жығылмайсан, шаршамайсан! Сонда Дәнияр баяғыдай болып мухаббат, жер, жақты дүнья, турмыс қаққындағы теніздей толқыған жалынлы хош қауазын айтып берсин! Сонда көз алдында кең дала гүллеп, би-зиң август ақшамындағы найзағайлы дауыл турғандай хош қауазға салып берсин! Қорықпа, Жәмийла алыс жолдан; сениң жолың бахыт жолы оған хеш қандай гүманланба!

Жол менен жүргенлерге қарап мен олар менен сырласаман. Мине, Дәнияр бар қауазы менен қосық айтып атыр, демек, ал Жәмийла екеуи мени жаңа сапарға шақырады. Аўа, мениң жолға шығыўым керек! Аўа, жасыл атлас кийген кең даланың жолы менен мен өзимниң аўылыма бараман. Туўып өскен жер—мениң күш қуўатым! Мен оннан жаңа түсли бояў та-баман. Сүүрет салған бояўдың хәр бир сүр-тилген сызығынан Дәниярдың хош қауазы ке-лип турсын! Сүүрет салатуғын бояўының хәр-бир сүрткен сызығында Жәмийланың жүрек оты болсын!

На каракалпакском языке

Ч. АЙТМАТОВ

Ж А М И Л А

П о в е с т ь

ККГИЗ—1962—НУКУС

Аударғанлар *М. Сейтмиязов, С. Салиев.*
Редактор *Ш. Мамбетмуратов*
Худ. редактор *Х. Галикеев*
Техредактор *Н. Сапармиязов*
Корректор *М. Бекетаева.*

Териўге берилген уакты 23/I-1962 ж. Басыўға рўхсат етилген
уакты 12/III-1962 ж. Қағаз форматы 70x90 1/2. Тиражы 5000.
Көлеми 5,75 баспа табак. 3,36 шәртли баспа табак.
3,2 есап баспа табак. Баҳасы 20 т. Мүкабасы 15 т.

Қарақалпак Мәмлекет Баспасы. Нөкис қаласы Карл
Маркс көшеси, 9.

ҚҚАССР Мәдениет Министрлигиниң Нөкис
полиграфкомбинаты. Зак. № 19.